

Ե. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Ռ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՆԵՆԳԱՓՈԽՈՒՄԸ
ԹՈՒՐԲ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ե. Վ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ռ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆԵՆԳԱՓՈԽՈՒՄԸ
ԹՈՒՐԲ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

378
872
589 876
378 685

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1963

Սույն գրքույկում ցույց է տրվում, որ ժամանակակից Քուրբիայում լույս տեսնող պատմական, քաղաքական և ժեմուարարին գրականության մեջ գիտակցորեն կեղծվում ու խեղաթյուրվում է Հայ ժողովրդի հատկապես նոր շրջանի պատմությունը:

Արիթմային և հրատարակված բազմաթիվ փաստաթղթերի, օտար աղբյուրների ու ցրականության հիման վրա վեր է հանվում և մերկացվում Հայ ժողովրդի այդ շրջանի պատմության մի շարք կարևոր հարցերի նենգափոխումը ժամանակակից Քուրբ պատմագրության մեջ:

Հետպատերազմյան տարիներին Քուրբիայում լույս է տեսել մի սովոր գրականություն Քուրբիացի նոր և, հատկապես, նորագույն շրջանի պատմության հարցերի վերաբերյալ: Այդ պատմական գրականության հիմնական ուղղությունը Քուրբիյան է, որը նպատակ ունի իդեալականացնել Քուրբիայի՝ պատմությունը, ամեն կերպ գունազարդել այն՝ կանց շառնելով անցյալի հանրահայտ փաստերի, պատմական իրականության միտումնավոր աղավաղման և բացահայտ կեղծման առաջ: Քուրբիյվը գովերգում է Քուրբ ազգի սոսանձնահատուկ դիրքը մարդկային հասարակության պատմության ու համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման գործում, դրանով իսկ փորձելով արդարացնել ինչպես անցյալում սուլթանական բռնապետության լծի տակ ընկած ժողովուրդների, արնայես էլ ներկայումս ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ ժամանակակից Քուրբիայի վարած վայրագ, շովինիստական քաղաքականությունը: Քուրբիյվի մոլի շովինիստական, ռեակցիոն գաղափարախոսությունը ձևավորված արտահայտվեց 30-ական թվականների սկզբներին, երբ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի նախաձեռնությամբ և անմիջական ղեկավարությամբ 1931 թվականին հիմնադրվեց «Քուրբիայի Փատմության Ընկերություն»: Այդ ժամանակից սկսած մինչև մեր օրերը հիշյալ Ընկերությունը, սասնալով Քուրբիայի կառավարող շրջանների մշտական աջակցությունը, պատմագրության ասպարեզում հեռանդակներեն անց

ЕРВАНД КАЗАРОВИЧ САРКИСЯН
РУБЕН ГАРЕГИНОВИЧ СААКЯН

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО НАРОДА
НОВОГО ВРЕМЕНИ В ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

(На армянском языке)
Армянское государственное издательство
(Айнетрат), Ереван, 1963

է կացնում նրանց հիմնական զազափարախոտությունը՝ թուրքիզմը, որի ցայտուն արտահայտությունը Ընկերության կողմից հրատարակված քառահատոր «Պատմությունն» («Tarih»): «Փարիզի» հաստորներում թուրքիզմի զազափարախոտության բարոզը հիմնականում հանդում է այն մրտահեն, որ թուրքերն աշխարհի ամենահնազուն ժողովուրդն են, որ նրանց շնորհիվ է քաղաքակրթությունը տարածվել ամբողջ աշխարհում, նրանք մեծ ու փոքր բազմաթիվ պետությունների հիմնադիրներն են Ալյասին, «Փարիզի» IV հատորյունների հիմնադիրներն են Ալյասին, «Փարիզի» IV հատորյունի սկզբում, որը նվիրված է սեպագրությունների թուրքիայի պատմությանը, կարգում ենք. «Մարդկության պատմության մեջ հերքելի գոյություն չի ունեցել թուրքերի նման բազմաթիվ է մեծ պետություններ ստեղծող մի ցեղ: Թուրքերն են հիմնել Ասիայում և Եվրոպայում իշխանությունների, մագալսությունների և կայսրությունների մեծ մասը»: Նման սնանկարծությունը իրականության հետ ոչ մի կապ չունի Ո՛ւմ հայտնի է, որ օսմանյան թուրքերն առաջին անգամ Փոքր Ասիայում իրացել են 13-րդ դարի 30-ական թվականներին միայն: 4. Մարքան իր «Ժամանակագրական քաղվածքներում» 1231 թվականին վերաբերող դեպքերի մասին գրել է. «Համարյա միևնույն ժամանակ թուրք-օսմանների հորքան մուտք է գործում Փոքր Ասիա, որտեղ նրանք ամենից առաջ հիմնում են Կարահիսարի ավազակային պետությունը»:

Հարկ չկա այստեղ հանդամանդներն շարադրելու, մե ինչպես այդ ավազակային պետությունը հետագայում՝ 14—17-րդ դարերի ընթացքում, հրի ու սրի մասնակցով բազմաթիվ երկրներ, վերջ գնելով մի շարք ժողովուրդների բազմազարյան պետականությունը, տարածվեց Փոքր Ասիայում, Անդրկովկասում, Բաղկաններում, Հյուսիսային Աֆրիկայում, Արարական թերակղզում: Որքան էլ թուրք սեպիցիտն պատմարանները ճգնեն «սպալուցից» թուրք սզդի «ներդրումը»

համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ, նրանք ի վիճակի չեն հերքելու այն հանրահայտ ճշմարտությունը, որ թուրքական նվաճումների հետևանքով զգալի չափով կասեցվեց օսմանյան բունպետության դաժան լծի առկ ընկած ժողովուրդների պատմական զարգացման պրոցեսը: Հենց պատմական այս իրողությունը թողարկելու նպատակով է, որ թուրք պատմարանները, նենգափոխելով փաստերը, խեղաթյուրում են օսմանյան թուրքիայի կողմից նվաճված երկրների ժողովուրդների պատմությունը:

Վերջին տարիներին լույս տեսած թուրք պատմարանների «գիտական» աշխատություններում, պատմության դասագրքերում ու քաղաքական գործիչների հուշերում զգալի տեղ է հատկացված հայ ժողովրդի պատմության տարրեր ժամանակաշրջանների հետ անընթաց բազմաթիվ հարցերին:

Բացի դրանից, վերջերս հրատարակվել են հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված հատուկ «հետազոտություններ», որոնց թվում հայ ժողովրդի հնագույրյան պատմությունն ու կուլտուրան բացահայտողներն կեղծելու ու արատավորելու, ինչպես օսմանյան, այնպես էլ բնաձայնական թուրքիայի հայաչինչ ու զավթողական քաղաքականություն արդարացնելու շարադրանքով աչի են ընկնում էսադ Ուրաթի «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը»¹ և Ջեմալ Քուլաթի «Ինչպե՞ս 4 մարտերից ոչնչացրեց Հայաստանը»² գրքերը:

Հայ ժողովրդի պատմության նեխամամր այդ հետաքրքրությունը բացատրվում է ոչ մե նրանով, որ թուրք հեղինակները ցանկանում են ուսումնասիրել օսմանյան բունպետության բերտ լծի սակ դարեր շարունակ հենդ արևմտահայության պատմությունը, այլ նրանով, որ նրանք նպատակադրվել են «գիտականորեն ու պատմականորեն հիմնավորել», այլ կերպ սասած՝ արդարացնել թուրք նախկին կա-

¹ Esat Uras, Tarihle Ermeniler ve Ermeni meselesi. Ankara, 1950.

² Cemal Kutay, Kırabekir Ermenistanı nasıl yok etti? İstanbul, 1956.

¹ „Tarih“, cilt IV. Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul, 1934, s. 1.

² К. Маркс, Хронологические выписки. „Архив Маркса и Энгельса“, т. V, стр. 223.

ուվարող շրջանների հայաշինչ բարբարոսական քաղաքականությունը:

Այսպես, էսադ Ուրան իր վերջ հիշված մեծամավալ գրքում, մանրամասնորեն առասմանաբերելով ճայ ժողովրդի պատմությունը հնարույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, փորձում է հանրագումարի բերել տարրեր ժամանակներում և տարրեր ստիճաններով թուրք պետական և սուլթանական գործիչների ու պատմաբանների հայատյաց վերջնամական մտքերն ու տեսակետները, նեղագիտիկ և կեղծիկ հայ ժողովրդի պատմությունը և նրա կուլտուրան՝ ամբողջությամբ վերցրած: Նպատակադրվում է հիմնավորել իրականության հետ առնչություն չունեցող այն թուրք տեսակետը, որի համաձայն թուրքերը իրր Անատոլիայի ամենահնագույն, տեղական (արտրիկն) բնակիչներն են, էսադ Ուրասը և թուրքիզմի մյուս շատադուլները ճգնում են ապացուցել, որ պատմության օրրանը հանդիսացող Անատոլիան անհիշատակ ժամանակներից եղել է թրքության մայր հայրենիքը (Anayurt): Նման անհիմն, շինծու պնդումներով նրանք փորձում են ժխտել Արևելյան Անատոլիայում հայ ժողովրդի բուն հայրենիքի՝ պատմական Հայաստանի գոյությունը: Թուրք պատմաբանները միամտորեն կարծում են, որ դուրս ետանդով Հայաստան, Հայկական լեռնաշխարհ, Արարատ և նման շատ աշխարհագրական հասկացողություններ, նրանք ի վիճակի են դրանք պատմությունից շնչելու և, ինչպես ցիեկոսներն գրում է էսադ Ուրասը, «Հայաստանը կմնա աշխարհագրությունից փոխանցված այդպիսի հիշողություն»¹:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ժամանակակից թուրք պատմաբանների ձգտումը՝ աշխարհագրական, պատմական, իրավական տեսակետներից «հիմնավորել» Հայաստանի տեղիտրքաների նկատմամբ թուրքիայի «օբիեկտիվ» իրավունքները, օճի իր պատմությունը: Այսպիսի փորձեր անցյալում շատ են արվել՝ ինչպես սուլթանական պատմագիրների, այնպես էլ պետական ու քաղաքական գործիչների կողմից: Ժա-

¹ Esat Uras, s. 11.

մանակակից թուրք պատմաբանների «հիմնավորումներն», որինակ, խիստ նմանվում են Քյաղմպ Կարաբեքերի կողմից արված «բացատրություններին»: Գեռես 1920 թվականի նոյեմբերի 30-ին, երբ բնակական զորքերը ներթափանչել և դրավի էին Հայաստանի մի զգալի մասը, Արևելյան բանակի հրամանատար և Ալեքսանդրապոլում հայտնության բանակի թուրքուհներ վարող թուրքական պատվիրակության նախագահ Կարաբեքեր փաշան հանդես եկավ մի ընդարձակ զեկուլյոզով՝ հայկական հողերի նկատմամբ թուրքիայի պատմական իրավունքները հաստատելու համար: Այսպես, հայկական տեղիտրքաների պատմական անցյալը նա հիշյալ զեկուլյոզում ներկայացնում էր հետևյալ կերպ. «Մայրով պատմական դրություն հաստատվել է, որ սույն երկրամասը հայերի գաղթից բնա դար առաջ այդ տեղերում բուրսնակալ զեկոսներ էին ապրում: Ուրարտացիները հիմնել են մի փայլուն քաղաքակրթություն և Կանի վիմագրություններ վերաբերում են ոչ թե հայրենի, այլ միայն այս բուրսնյան ցեղերին... Ուրեմն հնախոսությունը ևս թուրքերի այս երկրամասում ունեցած իրավունքները ակներև են և ապացուցված»¹ (ընդգծումները մերն են, — Նեղ.):

Եստուրանկեթով իր հրեշավոր վեղճիքը, Կարաբեքերն այնուհետև «փաստոր» էր բերում միջին դարերի պատմությունից. «Թուրքական տիրապետության շրջանում, 11-րդ դարում, երբ սուլթան Արի-Արսլանը Մանազկերտում բուրսնակական կայսր Գիուրխանի հողքին և զերի բունեց՝ Արևելյան Անատոլիան թուրք իշխանների հանձնելու ժամանակ այդ տեղերում հայերի շին հանդիպել: Այս տեղերի ճակատագիրը պաշտպանողներին մեջ տեսնվել են բյուզանդացիներ և վրացիներ» (ընդգծումը մերն է, — Նեղ.):

Այնուհետև ասվում էր, որ հայերն այդ շրջանները տեղափոխվել են հետագայում՝ Կովկասից և Պարսկաստանից՝

¹ Հայկ. ՍՍԹ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ. Գ. 300, ք. 1, գ. 866, ք. 117—118:

² Նույն տեղում, ք. 118—119:

Այսպես որեմն, համաձայն Կարաբեքիբի, 11-րդ դարում հայ ժողովրդի հայրենիքում՝ պատմական Հայաստանում, հայեր չեն եղել Այդ աքն ժամանակ, երբ իրենք՝ օսմանյան թուրքերը, Ալթայից և Միջին Ասիայից դեռ չէին դաղթել Փոքր Ասիա, որտեղ վաղուց ի վեր հիմնված էր հայկական պետությունը, իսկ Անիին և Կարսը X դարից Հայաստանի մայրաքաղաքներն էին:

Ահա թուրք շովինիստների այս կեղծարարությունն է, որ լայնորեն զգաստործվում է ժամանակակից թուրք պատմաբանների աշխատություններում:

Թուրք պատմաբաններն իրենց աշխատություններում ժխտում են նաև օսլանյանական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազդալին-ազատագրական, հերոսական պայքարը, իսկ հայկական հարցի առաջ դարձ վերագրում են Կուստանդնուպոլսի հայ բարձր հոգևորականությանը, հնչակյան և դաշնակցական կոմիտեներին, որոնք այդ հարցը իբր Տորինել են ի վնաս Թուրքիայի անկախության, օտար պետությունների միջամտությունն առաջ բերելու նպատակով:

Այս միտամեծավոր կեղծիքի նպատակն է թուրքական բռնապետության կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ ձեռնարկած բոլոր գազանալին շարագործությունները ներկայացնել որպես սոսկ հիշյալ կոմիտեների գործունեության հետևանք: Գրանով իսկ թուրք հեղինակները կոպիտ ձևով խեղաթյուրում և նեղափոխում են Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի լայն զանգվածների այն անհեշտ ու արդարացի պայքարը, որ նրանք մղում էին օսմանյան բիրտ կարգերի դեմ՝ հանուն իրենց հայրենիքի ազատագրության:

Թուրք պատմագրության մեջ արժանություն են հայ ժողովրդի պատմության ինչպես հին, միջնադարյան, այնպես էլ նոր և հասկապես նորագույն շրջանին վերաբերող բազմաթիվ հարցեր:

Սույն աշխատության նպատակն է վեր հանել և մերկացնել հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության մի շարք կարևոր, հանդուգալին հարցերի նեղափոխումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ:

Թուրք պատմաբանների և պետական ու քաղաքական գործիչների աշխատություններում և հուշերում մեծ տեղ է հատկացված Արևմտյան Հայաստանում XIX դ. երկրորդ կեսից լայն թափ առցած հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հարցերին: Թուրք հեղինակները ջանք չեն խնայում օսլանյանական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարը ժխտելու՝ այն հանցեցնելով «բաշնակ և հնչակյան կոմիտեների գործունեությանը»: Այսպես, Էստղ Ուրան իր վերջ նշված գրքում և հայտնի պատմաբան Ահմեդ Քեդեմի Կուրսոն՝ «Ապստամբական շարժումները և ազդալին կոմիտեները Օսմանյան կայսրությունում» վերնագրով մեծածավալ աշխատության մեջ բազմաթիվ էջեր են նվիրել այդ կոմիտեների գործունեությանը, համառորեն անցկացնելով այն միտքը, որ մինչև դրանց հանդես գալը օսմանյան կայսրության մեջ որևէ հակաթուրքական մասսայական շարժում չի եղել: Թուրք հեղինակները պատմության հանրահայտ փաստերի նեղափոխումը հասցրել են այն աստիճանի, որ նույնիսկ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսական և փասավոր էջեր հանդիսացող 1862 թվականի Ջիվուհի ապստամբությունը, Մաշի 1863 թվականի ապստամբությունը, Չարսանջարի 1865 թվականի ապստամբությունը, Ջիվուհի 1875 և 1884 թվականների ապստամբությունները վերագրում են վերահիշյալ կոմիտեներին: Մինչդեռ քաջ հայտնի է, որ այդ կոմիտեները նշված շրջանում դեռևս հրապարակ չէին եկել: Նրանց հանդես գալուց շատ առաջ, 19-րդ դարի 50—70-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն ընդ-

1 Տե՛ս՝ Esat Uras, s. 443—446; Ahmet Beşevli Kurban, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap hareketleri ve millî mücadele, İstanbul, 1956, s. 186—187.

հանուր բնույթ ստացավ և վերածվեց ազգային-ազատագրական շարժման՝ սուլթանական բռնապետությունից դեմ¹։

Ազգային-ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում շարունակվեցին և հետագա տարիներին։ Անժխտելի փաստ է, որ հայ ժողովրդական զանգվածների ազատագրական շարժումներից անկախ, սուլթանական կառավարությունն իր հայաբնից քաղաքականությունը մինչև վերջ իրականացնելու նպատակով 19-րդ դարի 70-ական թվականների սկզբին քաջահայտորեն հանդես է դադրա հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման մշակված ծրագրով։ Օսմանյան կայսրության բարբարոսական նպատակները շատ որոշակի և ցինիկորեն բնորոշել է հայտնի պետական գործիչ, անգլոֆիլ Քյամիլ փաշան, որը Արդու Համիդի օրոք էրկար տարիներ դադարում էր մեծ վեզիրի պաշտոնը։ Խոսելով եվրոպական Քուրքբաշի բրիտանոյա ժողովուրդների ազատագրական շարժումների և արևմտյան տերությունների միջամտության մասին, նա ասում էր. «...եթե եվրոպիկ մեջ մեր ծոցը օձ սնուցիցիք, պետք չէ, որ օտար հիմարությունն բնենք մեր ասիական Տաճկաստանի մեջ. խելորությունը շնչել վերցնելն է ան ամեն տարիբը, որ օր մը կըրնան մեզ նույն լիտանգր ծնանել և օտարին ձեռնխուլթյան առիթ և գործիք լինել»։

Հիմա, այսօր, գոնև Անգլիո շահերն կպահանջեն, որ Փոքր Ասիո (մեծն և Անգլիան Հայաստան բազր ոչ միայն շենք ճանչնր, այլ այդ անուր հնչող կղզիները պետք է շախտախենք) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարի միջամտությունեն և միջամտության ամեն առիթներեն. ուստի այդ սուր նպատակին համար պետք է, և պետական նրավունքը կպահանջեն, որ որևիցև կապաձեղի տարրը անհետ

բնենք, որպեսզի ապագան ապահովենք. որեմն այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ բնելու մերքե եվ այդ ի դրուխ հանկու համար բան չի պակասիր մեզ, ամեն գործիք պատասաում ենք—կուտակալ, զատավոր, հարկահան, ուստիկան, վերջապես ամենաչն ինչ կրանական պատերազմ մը կհրատարակենք և դյուրին պատերազմ այնպիսի ազդի մը դեմ, որ ո՛չ դենք ունի, ո՛չ զինվորություն և ո՛չ պաշտոն... եվ իմն այդ հայ ազգը բնաջինչ լինի և բրիտանոյա եվրոպան կրունակից մը փնտրեն, և չի բունեն տանկական Ասիո մեջ, կիկուզու զեճը հանգիստ և այն ասուն կըրազդիլիք ներքին պործերով և բարենկարությունը...»²։

Հայ ժողովրդի ֆիզիկական ունչացման՝ Քյամիլ փաշայի կառավարության մշակած հրնազվոր ծրագրից բացահայտ կիրպով սկսեց կիրառել 1894—96 թվականներին, երբ սուլթանական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպեց մի շարք մասսայական շարժեր։ Պրոֆեսոր Իլիունը, խոսելով 1894—96 թվականների հանկական շարժերի մասին, բնոգծում է. «Այժմ արդեն սպայացնում է, որ Մասունի կոտորածը Բ. Գոան գիտակցորեն կազմակերպված գործն է, մի գործ, որը խնամքով նախապատրաստվել է և անողոք իրագործվել, շնչած այն բանին, որ այդ սարսափները... կարենկալիան զգացյունից ասուչ բերեցին նույնիսկ թուրքական զինվորների սրտերում»²։

1890-ական թվականների հայիական շարժերի մասին պահպանվել են հսկայական թվով արխիվային նյութեր, Քուրքբաշում ինչպես ցարական Ռուսաստանը, այնպես էլ եվրոպական տերությունների հյուպատոսների ու դեսպանների բաղձաթիվ զեկուցագրեր, ժամանակակիցների հիշողություններ, Քուրքահայաստանի հալիքի և Կ. Պոլսի հայոց պարտիայի ղեկավարում մեծ տերությունների ժամանակի պարբերական մամուլը լի է արշունարար Արդու Համիդի դա-

¹ Այդ մասին մանրամասն տես Մ. Գ. Ներսիսյան, «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Քուրքահայկական բռնապետության դեմ», 1850—1870 թթ.։ Հայկ. ՍՍԻՊ հիտուսթյունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1955, Վ. Գ. Միլերենիսյան, «Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը»։ Կիտուսթյունների ակադեմիայի պատմության թանգարանի գիտաշխատությունների ժողովածու, № 2, 1950, և այլն։

¹ Փորձը, սպայային և գրական միամտայն հանդես, Տփլիս, 1879, № 7—8, էջ 294—295։

² Проф. Эм. Диллон. Положение дел в Турецкой Армении. См. сборник «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.» М., 1896, стр. 332.

զանաչին շարագործությունների նկարագրությանը նվիրված հոդվածներով ու հաղորդումներով: Եվ, վերջապես, հայկական շարժերի մասին մեծամիջի գրականություն կա հայերեն, ասերեն և եվրոպական տարբեր լեզուներով: Այդ իսկ պատճառով հարկ չկա մանրամասնորեն կանգ առնել այդ հարցի վրա: Բավական է նշել, որ միայն 1894—1896 թվականներին հայկական վիճակներում կազմակերպված մասսայական շարժերի հետևանքով զոհվեց 300 հազար մարդ: Հրդեհվեցին և հողին հավասարվեցին ավելի քան 3000 հայկական գյուղեր, տասնյակ հազարավոր հայեր իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար ստիպված էին թողնել հայրենիքը և ցրվել ամբողջ աշխարհում: Այս կոտորածներից հետո Արևմտյան Հայաստանի ամառացված վայրերը թուրքական իշխանությունների վերաբնակեցնում էին կայսրության ուրիշ շրջաններից տեղափոխված մասնակցականներով: Զարդերից զերծ ըմպեց նաև Կ. Պոլիսը, որտեղ կազմակերպված շարժերի մասին ցարական Ռուսաստանի ղեկավարական գործակալ, զեղապետ Պեչկովը 1895 թվականի անպատճառ 22-ի ղեկուցադրում հաղորդելով այդ առթիվ «Երիտասարդ Քուրբան» կազմակերպության ներկայացուցիչների հետ ունեցած իր գրույրի մասին, գրում էր, որ Արդուլ Համիդի հրամանով հասարակության ասկանքներից և ժանդարմերիայից կազմված հատուկ ջոկատները «չլիսավորում էին Արդուլ Համիդի վախճանության և արյունաբերության զոհ դարձած բուրժուազի մամեղ և անպաշտպան մարդկանց նկատմամբ տարվող խալաթական գործողություններ...»:

«Այդ պատժելի ջոկատների մասնակիցներից յուրաքանչյուրին,— շարունակում է Պեչկովը,— խոստացել էին օրական 20 դրուղը և թալանի հեռու ճանապարհով հարստանալու լայն հնարավորություն՝ լրիվ անպատիժ մեռալու երաշխիքով... Դեռ ավելին, կրթ օգոստոսի 14-ին պալատական կլիկի կարգադրությունից անտեղյակ ռազմական միևնաջարի նախաձեռնություններով երկու զուամբոսակ զորք ուղարկվեց շարժերի վայրը՝ կոտորածների դառադեցնելու նպատակով:

Ֆիզիկեց (սուլթանի պալատը,— հեղ.) հրաման ստացվեց՝ պարթին շմիհամեհի¹: Անուհետև ավերւմ էր այն մասին, որ շարժերի հետևանքով ավերվել է 800 տուն²:

Քուրբ հեղինակները, գիտակցորեն անտեսելով պատմական փաստերը կամ կոպիտ կերպով նենգափոխելով դրանք, փորձում են բողբոջել Արևմտյան Հայաստանում և ասհատարակ ամբողջ Քուրբեյում, հայերին իսպառ ոչնչացնելու թուրքական կառավարող շրջանների հրեշավոր ծրագրերը:

Սուլթանական և երիտթուրքական հայաջինջ բազարականությունն արդարացնելու նման ջանքեր գործադրվել են ասպններում, դեռևս I համաշխարհային պատերազմի տարիներին լույս տեսած գրականության մեջ: Դրանցից կարելի է հիշատակել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում թուրքական նախկին ղեկավան Ահմեդ Ռուստեմ բեյի³ 1918 թվականին Շվեյցարիայում ֆրանսերեն լեզվով հրատարակված «Համաշխարհային պատերազմը և թուրք-հայկական հարցը» վերնագիրը կրող զրբբ⁴, որտեղ հեղինակը սկզբից մեկն է վերջը արդարացնում է հայերի նկատմամբ տարվող բաղադականությունը: Ոչ մի խոսք չստեղծվում սուլթանական կառավարության հակահայկական միջոցառումների մասին, հեղինակը 1894—96 թթ. և հետագա այլ շարժերի մեղքը փորձում է բարձել «մոլեռանգ անբոխի», ըրդերի վրա՝ մի շարք «փաստեր» բերելով ցարական պաշտոնյաների ղեկուցադրերից՝ «Ելալանի անունից Քուրբայում կատարված բռնությունները, որոնք գործում էին իրենց սեփական նախաձեռնությամբ՝ սանձարձակության և ֆանատիզմի ազդեցության տակ...»⁵,— գրում է նա:

¹ Центральный Государственный военно-исторический архив (ЦГВИА), ф. 450. оп. 1, а. 113, а. 55—56.

² Նույն տեղում:

³ Ahmed Rüstem bey, La guerre mondiale et la question turco-arménienne. Berne, 1918.

⁴ Նույն տեղում, էջ 7—13:

⁵ Նույն տեղում, էջ 7:

Ժամանակակից պատմության էսոպ Ուրաքը շարունակում և զարգացնում է իր նախորդների կեղծիքը: Խոսելով 1894—1896 թթ. կոտորածների, 1909 թվականի Ադանայի շարդի և, վերջապես, ամբողջ աշխարհին հայտնի 1915—1916 թվականների հայկական եղեռնի մասին, նա լիտիորեն պնդում է, որ այդպիսի ջարդեր չեն եղել, որ «թվուրքերի կողմից 600 հազար, 800 հազար և նույնիսկ մեկ միլիոն հայերի սպանելու մասին բազմաթիվ հեղինակների գրածները իրականության հետ ոչ մի կապ չունեն: Այդ բոլոր առասպելներ են: Ընդհակառակը, հայերի կողմից ըստ սովորած մուսուլմանների թիվն ավելի է, քան վերը հիշված թվերը»¹:

Պատմության թուրք կեղծարարների այդպիսի տառաջող պնդումներն ի վիճակի չեն հերքելու արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթերի և նվթրական հեղինակների քերած այն հակայական ելույթը, որը մինչև վերջ մերկացնում է «արշուճառ սուլթան» Արզուլ Համիդին և նրա ջարդարարական քաղաքականությունը ավելի լայն մասշտաբներով շարունակողներին՝ երիտթուրքական ղեկավարներին: Վերջիններիս կողմից անցկացվող՝ Օսմանյան կայսրության մահմեդական տարբեր ժողովուրդներին սպիտիլիսցիայի ենթարկելու, իսկ քրիստոնյաներն քնակչությունը ֆիզիկապես ոչնչացնելու վայրենի քաղաքականության առաջին արտահայտություններից մեկը 1909 թվականի դարձանք Ադանայում և Կիլիկիայի այլ քաղաքներում կազմակերպված մասնայական ջարդերն էին, որոնց դրժը դարձավ խաղաղ սուլթանականությունը: Այդ արյունոտ իրադարձությունների առաջին արժին անցավ 1909 թվականի ապրիլի 14—16-ին, Ստամբուլում տեղի ունեցած «եղաշղջման օրն-թին»: Նոր կոտորածը սկսվեց ապրիլի 25-ին, այսինքն՝ երիտթուրքերի կողմից դիսպարտող զորքերի Ստամբուլ մտնելու հաջորդ օրն իսկ:

«Այդ երկրորդ ջարդը.— գրում էր Ստամբուլում ցարա-

կան ղեսպանություն թարգման Մանգիլչումբ,— ավելի սարսափելի էր, քան առաջինը: Երիտթուրքերի կառավարությունը, հորինելով հայկական հեղափոխության մասին հեքիաթը, փորձում էր իր վրայից պատասխանատվությունը վերցնել, սակայն փաստերի առջև նա ստիպված էր հրաժարվել այդ վերսիլիքից»²: Իսկ առական ղեսպան Ջիեռվեր 1909 թվականի մայիսի մեկին Ստամբուլից հաղորդում էր. «Ադանայի վիլայեթում մահմեդականների կատաղությունները հրեշտավոր շարժեր են հասել: Նրանց ձեռքով զոհված քրիստոնյաների, առանձնապես հայերի թիվը հասնում է 15 հազարի»³: Կառավարության կողմից ուղարկված զորքերը մահմեդական մոլեռանդ ամբոխի հետ մեկտեղ կոտորում էին քրիստոնյաներին, «տառնց սեռը և տարիքը հաշի առնելու, կաղաղություն և հրկիզում էին նրանց տները...»: «Ազանա քաղաքում.— ստվում էր այնուհետև հաղորդման մեջ,— այլևս գոյություն չունի»⁴:

Ջարդերի ականատեսներից մեկը՝ Գիբբոնսը, նկարագրելով Ադանայի ջարդի մանրամասնությունները, նշում է, որ հայերին անողորմար կոտորում և ղեղակահարում էին փորձներում, կենդանի այրում էին այն տներում, որտեղ նրանք պատասպարվում էին: Չէին խնայում ոչ ձերբերկ, ոչ կանանց, ոչ էլ երեխաներին: «Այդ ջարդն ավելի սարսափելի էր,— եղանակացնում է հեղինակը.— քան Արզուլ Համիդի մամանակներում»⁵:

«Այն հայերը, որոնց հաջողվել էր փրկվել առաջին ջարդի ժամանակից, այժմ ոչնչացվեցին: Ադանան դժոխք է դարձել».— վերջում գրում էր Գիբբոնսը⁶:

¹ Mandelstam, André. Le sort de l'Empire Ottoman. Lausanne—Paris, 1917, p. 205.

² Архив внешней политики России (АВПР), ф. «Политархив», д. 1034, л. 130.

³ Նույն տեղում:

⁴ Gibbons, Helen Davenport. The Red Rugs [of Tartus]. Paris, 1919, p. 101.

⁵ Նույն տեղում, էջ 122:

¹ Esat Uras, s. 617.

Ազանայի օրինակին հետևելով, Քարսուս քաղաքի իշխանությունները հս մայիսի 3-ին հայերի ջարդ կազմակերպեցին, որն աղեկցում էր հրդեհներով ու կողպումսներով: «Հայերի ջարդը,— տեղեկացնում էր ռուսական զեւպանը,— տարածվեց նաև Հալպուսում, Ջեյլուսում, Մարաշում, Անտիոքում և Բիլեջիկում»¹:

Մի ուրիշ ականատես վկայում է, որ 1909 թվականի ապրիլի 16-ին Քարսուսի տեղական իշխանությունները զենք-բաժանեցին հատուկ զնացողով ժամանած մասնիզական ֆանատիկոսներին, որոնք ներթափանցելով քաղաքի հայաբնակ թաղամասեր, այնտեղ արածուխի ջարդ կազմակերպեցին: «Քարսուսի հայկական տները կրակի մատնվեցին... այբվող տները լքող բնակիչները գնդակածվում էին, շատ քիչ հայեր կենդանի մնացին»²:

Ժամանակակից թուրք հեղինակները, ջանալով արգարացնել էրիտթուրքերի շովինիստական շարդարարական քաղաքականությունը, քացահայտորեն կեղծում են մտղիկ սնցյալի պատմությունը փաստերը, այդ թվում և 1909 թվականի Ազանայի արյունոտ իրադարձությունները: Պանթուրքիստ պատմաբան Էսադ Ուրանն, օրինակ, ղրինկորեն հայտարարում է, որ Ազանայի ջարդերի պատասխանատվությունը բեկնում է հայերի վրա, որոնք, նրա սակելով, «տանջում էին մասնիզականներին»³: «Երիտթուրքական կառավարությունը այստեղ մեզք չունի»⁴,— գրում է նա՝ Միտժամանակ, հեղինակը զիտակցորեն խիստ նվազեցնում է Ազանայի ջարդի զոհերի թվը, պնդելով, որ սպանվել է ընդամենը հազար մարդ⁵:

Այս հարցում էլ էսադ Ուրանը, թուրք մյուս պատմաբանների նման, զիտակցորեն շրջանցում է ինչպես վերը ընդված միտազմանց վատահեղին և ստուգված օտար աղբյուրները, այնպես էլ հենց թուրք հեղինակներին աներկիմաստ խոստովանություններն ու քացահայտ մերկացումները: Այսպես, կրկնելով «մասնիզականներին հայերի փողոյց տանչիլու» մասին կեղծիքը, նա լուսխան է մատնում «Իթթիհատ վե Քերաքքը պարտխայի զիտակար գործիչներին մեկի՝ Մեվլանզաղե Ռիֆատի հուշերը, որտեղ վերջինս հաստատում է, որ 1909 թվականի Ազանայի ջարդերում մեղավոր է հենց երիտուրփական կառավարությունը: «Նույնիսկ 1909 թվականի մարտի 31-ի հեղաշրջման տանջապալի օրերին,— գրում է Մեվլանզաղեն,— Իթթիհատ վե Քերաքքը կուսակցությունը հայեր չէր մտապում: Ատանայի մասնաճյուղը (այդ պարտխայի տեղական կազմակերպությունը) կեղրեն ստացած հրահանգին համաձայն, կլիկլիկո, մասնավորապես Ատանային մեջ ընդհանուր ջարդ մը պատրաստելու սկսած էր:

Տարածալնելով, թե հայերը պիտի ապստամբին և Կիլիկիո մեջ հայկական օջախ մը հիմնել կզգտին՝ հասարակ ժողովուրդը հայերու դեմ գրգռելու գործի սկսած էին՝ ընդդռմունքներ մերս են».— հեղ.):

Անդրադատելով 1909 թվականի ապրիլի 25-ի Ազանայի ջարդի զրգապատճառներին, Մեվլանզաղեն ուղղակի գրում է, «25 ապրիլ 1909-ի կիրակի օրը, ստանց որևէ պատճառ տեսնելու, կիտրին վերջ, հանկարծ հայկական թուղե զենքի ճռչելու լավիկ սկսան, շուտիս իրենց զործերով զրազված հայերը այս ձայներեն իտունայի մատնում և

ունի 1909 թ. Ազանայի ջարդում, որը պարզապես «մի պաշար», մի կրիվ էր կիլիկիայի երկու տարրերի՝ մասնիզականների և հայերի շրջել: (Ahmed Rustem bey, p. 30—33).

¹ Մեվլանզաղե Ռիֆատ, «Քերաքքական նեղափոխության մութ ձալերը», Քարզմանուլյան թուրքերենից (Mevlan Zade Rifat, Türkiye inkilâbını iç yüzü, Halep, 1929, արքարատա թուրքերեն): Քեյրուս, 1938, էջ 37 11:

¹ АВПР, ф. «Полицархия», д. 1034, л. 130.
² «La voix de l'Arménie», 15. I. 1918, № 2, p. 67.
³ Esat Uras, s. 575.
⁴ Նույն տեղում:

⁵ Պես ք տեղի, որ Էսադ Ուրանն այստեղ նա փաստորեն կրկնում է վերը հիշված Ահմեդ Ռուստեմ թեյնի, որը զեւ 1918 թ. երիտթուրքական զեկավար շրջանների ջարդարարական քաղաքականությունն արգարացնելու նպատակով գրում էր, որ կառավարությունը հանցանք

ԻՍՔԻՆԻՎ զև Քերպոզիի փրփրազանդիսաները վախցող հա-
յերուն «վախենալիք բան չկա» խոսքերով հայերը քնազնկա
և անոնց փախուստին առիթ չապու աշխատած էին:

Ձեռքի ձայները սաստկացած և խնդիր հասցրված էր:
Տեսն Ազանի վաշտը, առանց որևէ պատճառի, հայեու վրա
կրակելու հրաման ստացած էր¹ (ընդդռանները մերն են,—
հեղ.):

Պատմության թուրք կեղծարարները պատմական հան-
րահայտ փաստերի նեղագիրի մեջ ավելի մեծ ջանքեր
են գործադրում՝ արգարացնելու համար հայ ժողովրդի
նկատմամբ հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազ-
մի տարիներին երիտթուրքական կառավարության վարած
ցզզանալին, չարդարության քաղաքականությունը:

Հայերի մասսայական կոտորածները «մաշտելու» իրենց
փորձերում նրանք խիստ նվազեցնում են Արեւմտահայաս-
տանում և Կիլիկիայում հայերի ընդհանուր թիվը, պնդելով՝
որ հիշյալ վայրերում նրանք ձրքեր մեծամասնությունը չեն
կազմել: Այսպես, էսադ Ուրասը միտումնավոր կերպով ան-
տեսելով հայերի թվի մասին օտար աղբյուրների տվյալները,
հենվում է թուրքական պաշտոնական վիճակագրության
տվյալների վրա, որոնք սուլթանական կառավարությանը,
բաղադրական նկատառումներից հնչելով, մշտապես դիտա-
վորյալ կերպով նվազեցրել է: Օտարվելով այդ տվյալներից,
մասնավորապես 1911—1912 թվականներին պաշտոնական
վիճակագրությունից, էսադ Ուրասը զգեց և այն հզորակա-
ցություն, որ Օսմանյան ամբողջ կայսրությունում հայերի
թիվը կազմում էր բնդամներ մեկ միլիոն 161 հազար մարդ,
և որ նրանք՝ «հայերը, ոչ մի տեղում, նույնիսկ Ռիվիսիա-
լանի, Էրզրումի վիլայեթներում մեծամասնություն չեն կազ-
մել: Սվասում, ուր հայերի թիվը ամենից մեծն էր, դարձյալ
մահմեդականների թիվը 840 հազար մարդ էր, իսկ հայերինը՝
170 հազար, այսինքն՝ 15% -ը: Մի վիլայեթ, մի սանջակ.

¹ Մեվլանզադե Ռիֆաթ, Քուրբանյան հեղափոխության ժուլի
ժալեբեր, էջ 174:

նույնիսկ մի ճանիչ (զավառ) չկա, ուր հայերը մեծամասնու-
րյուն կազմեին²:» (ընդդռամը մերն է,— հեղ.):

Հայանի թուրք պատմարան, պրոֆեսոր Քալիբ Գյուլիլի-
զյեբ «Քուրբանյի Պատմության Ընկերության» կողմից հրա-
տարակված «Ազգային կոփ սեղերը» վերնագրի կրող գրք-
ում նույնպես գտնում է, որ «ամբողջ պատմության ընթաց-
ում բրեւոյան հայերեկիք հանդիսացող (?) 1) արևելյան
վիլայեթներում հայերը վաղուց ի վեր մի շնչին փոքրամաս-
նություն էին կազմում³ (ընդդռամը մերն է,— հեղ.):

Իր գրքի մի այլ բաժնում, անդրադառնալով արևելյան
վիլայեթներում հայերի և մահմեդականների թվին, հեղինա-
կը անհեթեթություն հասնող տվյալներ է մեջ բերում, հեն-
վելով իբր «Վերջնական պաշտոնական վիճակագրության»
վրա՝ ցույց չապույլ և ոչ մի աղբյուր.

«Պատմաբանից առաջ,— գրում է նա,— անտեղ շորս
միլիոն մահմեդական ազգաբնակչության դիմաց 600 հազար
քրիստոնյա կար՝: Հեղինակը անվիճելի փաստ է համարում
այն, որ իբր թուրքերը Էրզրումի և Ռիվիսի վիլայեթներում
մեծամասնություն են կազմել, իսկ Գիսբերքերի վիլայեթում
հայերի ընդհանուր թիվը նույնիսկ 5% -ի չի հասել, ընդամե-
կը մոտ 3,5% է եղել⁴:

Այս թվերը շեծու, հորինված թվեր են և բնդանուր
ոչինչ չունեն իրական տվյալների հետ Գիսբերք փաստերին:
Մորզանի բերած տվյալների համաձայն, Օսմանյան
կայսրությունում առաջին համաշխարհային պատերազմի
նախօրյակին կար ձրվու միլիոն 330 հազար հայ ազգաբնակ-
չություն⁵: Գ. Պալաշ Հալիպական պատրիարքարանի արժանա-
հավատ տվյալներով՝ կրու միլիոն 660 հազար մարդ, որից

² Esat Uras, s. 145—147.

³ Prof. Tavayit Gökbilgin, Milli mücadele başlarken, Mondros
mütarekesinden Sivas kongresine, Birinci kitap, Türk Tarih Kurumu
Basımevi, Ankara, 1959, s. 73.

⁴ Նույն տեղում, էջ 114:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Jacques de Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919,
p. 297.

Արևմտյան Հայաստանում՝ մեկ միլիոն 630 հազար¹։ Ամերիկյան հեղինակ Գուստանի բերած թվականը ավայնորովորտնք պետք է դիտել նվազեցված, միայն Արևմտյան Հայաստանում բնակվում էին մեկ միլիոն 58 հազար հայեր²։ Իսկ Ջորջ Անցոլոպիկին, խոսելով Հայկական ջարդերի մասին, նշում է, որ արտասրվել են մոտ երկու միլիոն հայեր³։ Ֆրանսիական հայտնի ժուռնալիստ Մարիա Պեռնոն իր «Քուրբակյան հարցը» վերնագրով գրքում նշում է, որ հայերի ընդհանուր թվից Քուրբակյան հանուս էր 2,5 միլիոն⁴, ֆրանսիական հայտնի իրավագետ Ռոլան-Օնեկենի ավայնորովորտնք երկու միլիոն 400 հազար⁵։ Վերջերս լույս տեսած «Սովետական պատմական հանրագիտարանին» ավայնորովորտնքում էլ, մինչև 1915—1916 թվականների հայկական ջարդը Քուրբակյան կային 2,5 մլն. հայեր⁶։

Ինչ վերաբերում է հայկական վեց վիլայիթների ազգաբնակչության տոկոսային հարաբերությանը, թուրք հեղինակները, ղեկավարվելով Քուրբակյան քաղքի թուրքերից ուրիշ մասնագրական ժողովուրդներ շնամաշելու շրջինիստական, ասիմիլյատորական մտայնությամբ, մասնագրական ազգաբնակչության ընդհանուր թվից ըստ ազգային պատկանելիության ցույց չեն տալիս Այդ ձևով շամով թուրքերին ներկաչաղանկ որդես երկրի միակ մասնագրական ժողովուրդը, նրանք պնդում են, որ վերջիններս հայկական բոլոր վիլայիթներում և նույնիսկ գրավաններում մեծամասնություն են կաղմնչ։ Այս կեղծիքը մերկաղանկու համար բավարարվենք մեք քանիք քաստով։ Վանի վիլայիթում հայերի թվից եղել է 185 հաղար, Բիթլիսի վիլայիթում՝ 180 հաղար, թուրքերինը՝ համապատասխանաղար 47 հաղար և 40 հաղար։ Խարբութի և Գիարբերիքի վիլայիթներում նույնպես հայերի թվից ավելի է եղել, քան թուրքերինը, այսպես, Խարբութում հայերը՝ 168 հաղար, թուրքերը՝ 102 հաղար, Գիարբերիքում հայերը՝ 105 հաղար, թուրքերը՝ 45 հաղար⁷։

Իսկ վաղաղական տասնմին միաղորումներում՝ Հենց նույն նահանգներում ու գրավաններում, որոնց մասին հիշատակում են թուրք հեղինակները, հայերը քաղարքակ մեծամասնություն են կաղմնչի։

Չնայած հայերին վաղաղական տարբեր միաղորումների մեղ արհեստականորեն անըտաղուր Բ. Գուսն ձևող արած միչոցատումներին, — գրում է Գիեր, — հայերը Մուշի, Բուլանիկի, Խլաթի գրավաններում 50—60% էին կաղմում, Վանա լճի արևմտյան ափին տարածվող Վանի ընդարքակ գրավանում՝ 80%⁸ և այլն։

Այսպիսով, թուրք պատմաղաններին այն պնդումը, թե իրր Արևմտյան Հայաստանում հայերը աննշան տոկոս են կաղմում, և ընդհանրաղես Յոսմանյան կայսրությունում հայերին ընդհանուր թվից խրատ նվաղեցումը, որով նրանք նպատակ են հետապողում քողարկել մեկ միլիոնից ավելի հայերի ջարդը, ոչ մի քննաղատության չի դիմանում։ Իրենց քրիստական շխտատություններում նրանք լայնրեն օղտաղործում են վերջին երկու տասնամյակում հայտնի ջարդարաններ, հայ ժողովուրդը գահեղներ Քյարղմ Կարբերիք քաղաղի, թալիսթի, Ալի Ֆուաղ քաղաղի (Ջերեսոյ) և մյուսներին՝ գրվաղաղ

¹ Population arménienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat arménien à Constantinople. Paris, 1920, p. 9.

² Joseph Guttman, The Beginning of Genocide. New York, 1948, p. 9.

³ George Lenzowski, The Middle East in World Affairs. New York, 1953, p. 48—49.

⁴ Maurice Pernot, La question turque, Paris, 1923, p. 207.

⁵ М. Г. Роден-Жесмен, Армения армяне и трактаты. Пер. с франц. Цит. по сб. «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году.» М. 1896, стр. 8.

⁶ «Советская историческая энциклопедия», т. 1. М., 1961, стр. 748.

⁷ Population arménienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat arménien de Constantinople. Paris, 1920, p. 9—10.

⁸ Гр. А. Двеч, Армянский вопрос в Турции. Сб. «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.» М., 1896, стр. 399.

առաջարկներով՝ հրատարակված հուշերը: Եվ դա պատահական չէ: Քուրթ Նեղինականի բողոքովին՝ ձեռնառնելիքն առևանգվածները Հիմնադրված համար վկայականներ առաջադրողներին և անհանունների հրապարակված բազմաթիվ «տարբերակները», փաստաթղթերի ժողովածուները և նույնիսկ պատերազմի տարիների բարձր գիշերը արված թուրքական այն պաշտոնյաների փաստաթղթերը և հուշերը, որոնք իրենց անձն արդարացնելու համար ակամային մերկայանում են երիտթուրքերի հայաշինչ գործունեությունը:

1946 թվականին Ստամբուլում լույս տեսան «Քալեբաֆ փաշայի հուշերը»՝ մոլի շովինիստ և ռեակցիոներ Լուսինի Ջահիդ Յալլընի առաջարկով, որտեղ նա նշում է, որ Օսմանյան կայսրության նախին մեծ վեզիրը որոշել է Հերքել առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերին հարույժող մեղադրանքները: «Այս գիրքը, — գրված է ներածական մասում, — «Եթթիհաթ վե Քերաքք» կուսակցության արդարացնող փաստաթուղթն է (müdafaaanamesi)՝: Յալլընը ճիշտ է զնահատում Քալեբաֆի «ստեղծագործությունը», որի հեղինակ Օսմանյան կայսրության խալատական պարտությունից հետո փախչելով Բեռլին,

¹ Անցյալի ամբողջած թաղարական գործիչների գոյքը, նրանց փառաբանումը տրվում է ոչ միայն այդ առաջարկներում, այլև առաքիչը բնույթի այլ աշխատություններում: Վերջերս Քուրթնալով «Եթթիհաթի Ֆազիլ» գրականների հուշիկն հրատարակված «Նոր Քուրթի հանձն վերադարձը կրթության, որտեղ գիտեցված «Նոր Քուրթի» պատմության, գիթանադիտության, կուլուրայի, իրադրության և այլ հարցերին նվիրված Քուրթ հույանի ծանուցանարի մեծածավալ նշագրանները, էջեր են հատկացված երիտթուրքական պատերազմի և նրա պարագայությունների՝ արևոտական արևմտագիրտների՝ Ենվերի, Քալեբաֆի և Ջեմալի փառաբանումը: «Այս ներքև էլ հայտնաբերելով ընդունակ և մարդասեր անձնագրություններ էր:» «Եթթիհաթ վե Քերաքքը» գեղեցիկապես խառնվող թաղարական մի պարտական էր:» Ենվեր փաշան պատմության հերոս էր:» գրում է հեղինակներից մեկը՝ պրոֆեսոր Ենվեր Ջիյա Կարալը: Տե՛ս Yemi Türkiye, Istanbul, 1959, թ. 44.

² Talât paşanın hatıraları, s. 1.

նպատակադրվել էր շարավառ հեղձիքի միջոցով արդարացնել իբրիհանական պարտային և նրա կառավարության թաղարական հանցավոր գործունեությունը, որ նա զլխավորում էր իր մերձակիցները կեղծելի և Ջեմալի հետ միասին: Լատուսի շահաբերությունը և հետադարձականության Քալեբաֆը ազգավայրում է երիտասարդ թուրքերի կառավարության թաղարականությունը հայական հարցում, որին նա առանձին պատկերում էր: «Նախկինը: Եվ դա հավանալի է: Լամաշխարհային պատերազմի տարիներին գրավելով ներքին գործերի միջնորդի (եսկ 1917 թվականից նաև մեծ վեզիրի) պաշտոնը, նա կեղծելի, Ջեմալի, զոհուոր նազարի, Բենահադին Շաքիրի և իբրիհանական մի քանի այլ ղեկավարների հետ միասին մշակել և անմիջականորեն ղեկավարել է հայ ժողովրդի փաշառ ընթացման հրեշավոր ծրագրի իրագործումը: Իր հուշերում Քալեբաֆը կրկնում է հայերի սպառնալույթներին մասին շինծու վերահան:

«Հենց որ սեպտեմբեր պատերազմը, — գրում է նա, — Մուշի, Բիթլիսի, Վանի վերջնականում հայերի սպառնալույթուններ անկիվեցին:»

«Մտանալույժ» անձամբ իր կողմից տրված գաղտնի հրահանգները և բազմաթիվ գաղտնի հեռագրերը՝ հայերին մինչև վերջին մարտը ոչնչացնելու: և այդ եղանակով հայական հարցն ընչո՞ւրա լուծելու անպին (որոնք բերվում են նախիմ բելի և Միգլանդադի հրատարակած փաստաթղթերում), Քալեբաֆը լիտերան պնդում է, որ «երբ զլխավոր շարքը հայերին տեղահան անելու օրենքը նախագծեց, ինքը «Նորից հանելու կկալ դրա դեմ» (ընդգծումը մերն է, — հեղ.) իր հուշերը հրատարակելու Քալեբաֆ փաշայի Հիմնական նպատակն է երիտթուրքական իտյակի վրայից վերցնել պատասխանատվությունը նրանց գործած անիրենի համար: Քալեբաֆը ճիշտ չի խնայում իբրիհանական սպառնալից թաղարականությունը արդարացնելու համար: Նա «անարդարացի է

¹ Talât paşanın hatıraları, s. 63.

² Տե՛ս նույն տեղում:

Համարում իբրիճաթական պարագլուխների նկատմամբ Ստամբուլի ազգամական դատարանի կողմից 1919 թվականի Հուլիսի 6-ին կայացրած մահվան դատավճիռը¹։ Սակայն, նկատի ունենալով առաջին հերթին իրեն, էնվլիբին և Ջեմալին, նա ցինկորանի գրում է. «Մի շարք անձինք ճիշտ չեն գատապարտվել, չնայած նրանց աննեղությունը հաստատող ակնհայտ ապացույցներին»²։

Հենց Քալեմեթ փաշայի այս կեղծիքն էլ բնկած ժամանակակից թուրք պատմաբանների տեսանկյունների հիմքում։ Այսպես, վերջ հշշշած էազ Արսաս իր գրքում արդարացեալում է երիտթուրքական կլիկի դահճներին՝ վհրալիոչելով սուլթանական կառավարության և իբրիճաթական կուսակցության կողմից 1915—1916 թվականներին հորինած կեղծ փաստաթղթերը, որոնք նպաստիկ ունեկին շփոթության մեջ գցել համաշխարհային հասարակական կարծիքը՝ նրանից թաքցնելով իրենց շարագործությունները։ Հեղինակն, օրինակ, մեջ է բերում հայկական շարդերի առթիվ սուլթանական կառավարության հայտարարությունը, որի մեջ վերջինս փորձելով «հերքել» այդ մասին տարածված լուրերը, հայտնում էր, որ «ընդհանուր անդորրություն հաստատելու համար Օսմանյան կառավարությունն իր անսահմանափակ իրավունքների համաձայն ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ սանձաճարեց հայերի սպաստարական շարժումը՝ երբև գործ կուտարածի շնացնելով... ճիկ որոշ հայեր արտարովի են պատմական կառավարական գործողությունների զծից այն կողմ, դա բխում է իր ազգային անվստահությունն ապահովելու՝ սուլթանական կառավարության օրինական անհանդերձությունից»³ (ընդգծումը մերն է. — հեղ.)։ Միևնույն

ժամանակ էսազ Արսազը չի թաքցնում իր զփոշուրությունը երիտթուրքական տրիումփիստային փոխարինած կառավարության պրեմիեր-մինիստր Գամալ Ֆեթիզ փաշայի խոստովանությունից, որը 1918 թվականի հոկտեմբերի 19-ի իր ճառում նախկին կառավարությանը մեղադրում էր հայրենական կատարածներ կազմակերպում մեջ և մերկացնում երիտթուրքական ղեկավարներին, որոնք իրենց աննարդակին բռնությունները թաքցնելու համար Ջորինեկ և հրատարակել էին հատուկ զիբը⁴։

Նուսելով այդ զրբի մասին, Գամալ Ֆեթիզը իր ճառում եղել էր, որ նրանում պրոպագանդիզդ այն միայր, թն զեւիկ արարական անսպասները մեկ միտին հայերի արտարսումը իրը թելադրված էր սարատանգիական նկատառումներով, ոչ մի բննագատումիս չի դիմում։ Սուլթանական պրեմիեր-մինիստրը ստիպված էր բեղունել, որ կառավարած զապանությունները ոչնչով հնարագոր չէ արգարացնել և որ «հայերի արտորի պատասխանատուությունն ընկնում է ժամանակի կառավարության վրա»⁵։

Մյուս հայտնի թուրք պատմաբան, պրոֆեսոր Հիրմեթ Քալուրը «Քուրբական հեղափոխության պատմությունը» իր բազումհատոր աշխատության մեջ մանրամասն կանոց առնելով հայկական կատարածների վրա, կրկնում է Քալեմեթի վերը բերված սասնոզ պնդումը հայերի սպաստարականների մասին։ Հեղինակը համատրրեն անց է կացնում այն միայր, որ երիտթուրքերի կողմից ձեռնարկված պատժիչ միջոցառումները հետևանք էին հայկական վիլայիթներում ծագած հայերի սպաստարությունների, և որ կառավարու-

¹ Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո նրա նախկին զեկավարները՝ էնվլիբը, Քալեմեթը, Ջեմալը և զոկու. Նազըը հայրենական վիլայիթներից հայերի տեղահանման (ցեղորոտացիայի) և շարդերի համար Ստամբուլի ազգամական դատարանի կողմից 1919 թ. հուլիսի 6-ին նեակա կարգով դատապարտվել էին մահվան։

² Talât paşanın hatıraları, s. 76.

³ Esat Uras, s. 620—621.

⁴ Պաքը վերաբերում է 1916 թվականի երիտթուրքական կառավարության կողմից Ստամբուլում հրատարակված «Հայկական կոմիտեների սպաստարական շարժումները սահմանադրության հայտարարությունից առաջ և հետո զրբին, որտեղ զեռնեղված էին Քուրբայի տարբեր շրջաններում հայերի սպաստարական շարժումների մասին շինեու. շղթումեռները, նկարներ, թվական տվյալներ և այլ կեղծ փաստաթղթեր։

⁵ Տեա՛ս Esat Uras, s. 703—704

Քյունը առաջինն ինքը չի նախաձեռնել և մշակել շարդերի ծրագրերը, այլ ասիլվաձ է եղել որոշ «պաշտպանական գործազուլյուններ» դիմել¹:

«Քեր այն ժամանակվա իշնամիների պեղումները հայերին տարտելու և իբր նրանց սպանելու մտակն,— գրում է Քաչուրը,— կեղծիք են: Իրականում հայերի համբողջանուր ապստամբություն է եղել թուրքական զինավարության և բանակի ամենակիրթիվական մտնետին»²:

«Մ'վ է առաջինը պակն գործը»,— հարցնում է հեղեմակը և պատասխանում. «Սեանց որևէ պատճառի հայերին զաղթեցնելու և ոչնչացնելու մեր արամագրված լինելը իշնամական պրոպագանդա է, որը նպատակ ունի թուրքերին խիստ վարկարեկելը»³:

Հայերի «համբողջանուր ապստամբության» ստահող վերսխան, որը համառորեն տարածում էին երիթուրքական կառավարող շրջանները և ժամանակակից թուրք պատմարանները, ույշ մինչև վերը կեղծ մեղադրանքը հերքվել է շարդի բողոքմիթի ականատեսների և նույնիսկ իթթիհաթականների զինավարներից մեկի՝ Մեվլանզադեի կողմից: Վերջինս իր վերը հիշատակված գրքում ուղղակի խոստովանում է, որ ամենուրեք կազմակերպող հայերի շարդերը առանձին տեղերում նրանց ստիպում էին ապստամբության դիմել՝ ինքնապաշտպանության նպատակով⁴:

Նույնն է հաստատել իր ժամանակին Մամզեղչաումը, գրելով հետևյալը.

«Մնայած թուրքական կառավարության կեղծ հաղորդումներին, ո'չ մի հայկական հեղափոխություն կամ ապստամբություն չի եղել: Հայերը զենք վերցրցին միայն այն ժամանակ, երբ նրանց սպառնում էր շարդը»⁵:

Միանգամայն բնական է, որ շարդերի ընթացքում հայերը մի շարք վայրերում՝ Վանում, Շարին-Կարահիսարում, Մուսա լեռան վրա և այլուր, գեներալ ձեռքին ինքնապաշտպանության անցան և այդ ձևով նրանց մի մասին հաղողվեց շարդերից փրկվել:

Հիմնով Քաչուրը կուպիտ կերպով նենգափոխելով պատմական իրականությունը, ամբողջ աշխարհին հայտնի հայկական մեծ եղծները անվանում է «հայերի ապստամբության ճեղճան մի ձև»⁶ և համեմատելով ֆառիստական Գերանիան՝ Նրևանեի ուշնշացանք փաստի հետ, ցիներտին եղրակացնում, որ հայերի դեմ ձեռնարկված գործողությունները, այսինքն՝ հայկական շարդերը, այնքան էլ լայն շարկերով չեն կատարվե՞լ: Ընդհանրապես, հայերի մաստալական տեղափոխությունն ու շարդերը Քաչուրի աշխատության մեջ ներկայացվում են սուկ ռազմական նկատառումներից բխող մի տեղափոխություն:

«Ժողովուրդը գանգվածներով անդափսխվեց Հայասի և Դիարբեքի իրողները,— գրում է Քաչուրը,— նրանք ուղարկվեցին քարավաններով, ժողովուրդի ախկեցությունը և իրենց սնունդն անձամբ պետք է հայթայթելին...» (ընդգծումը մերն է,— հեղ.):

Հեղինակը համառորեն այն միայն է բողոքում, թե փրկ թուրքական տեղական և դիմվորական իշխանությունները «ճանցը (հայերի,— հեղ.) հանդեպ թիլ թե շատ կոռուկտ են վարվել» և միայն «Ներքին շրջաններում օժանդակ ժանդարմիդայի և քրդերի կողմից կատարված շարդերի, հոգնածություն, վարակիլ հիվանդությունների ու կարիքի հետևան-

¹ Տես Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı tarihi, Cilt III: 1914—1918 genel savası, kısım 3. Türk Tarih Kurumu basimevi, Ankara, 1957, ss. 3, 5—6, 9.

² Նույն տեղում, էջ 41:

³ Նույն տեղում, էջ 7—8:

⁴ Մեվլանզադեի Թիֆաթը, Եջվ. աշխ., էջ 147:

⁵ A. Mandelstam, Le sort de l'Empire Ottoman, p. 242.

¹ Yusuf Hikmet Bayur, s. 6.

² Իր ժամանակին նման ցիների համեմատության է որևէ մեկ արդեն ժամով հեղինակ Ամեկ թուստեմ բնյը, գանելով, որ բրխատեյանների նկատմամբ Օսմանյան կայսրությանում Քուլլ արված «ժայրակեղծությունները» «սերքը չեն հասել ինկիլթիցիայի և Բուրթուզիմեռայան գիշերվա ստորափնջերին: Տե՛ս Ahmed Rüstem bey, p. 6—7.

¹ Yusuf Hikmet Bayur, s. 8.

բով մտտ կես միլիոն մարդ զոհվեցան¹ (ընդգծումը մերն է, — Նեդ.):

Այստեղ հեղինակը բացահայտորեն երկու կեղծիք է Քուլլ տալիս. զիտակցորեն իրատ նվազեցնում է զոհների թիվը և հետո պնդում, որ երիթթուրքական կառավարությունն ու տեղական իշխանությունները հանցավոր չեն հայկական ջարդերում: Քուրթ պատմաբանին, ինչ խոսք, հայտնի են ջարդերի մասին նվրուպական լեզուներով լույս տեսած պաշտանական հրատարակությունները, վիճակագրական տվյալները և բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցում բերված հավաստի տվյալները վկայում են, որ 1915 թ. մեծ եղևնի ժամանակ զոհվել է ավելի քան մեկ միլիոն մարդ:

Այսպես, գերմանական գիտնական Լեպսիուսը, որն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, մասնավորապես ջարդի ժամանակ, լինելով Քուրթիայում, գերմանական հյուպատոսարանների միջոցով հավաքել և հրատարակել է հայկական ջարդերին նվիրված փաստաթղթերի ստվարածավալ ժողովածու, գտնում է, որ 1915 թ. զոհվել է մեկ միլիոն մարդ²:

Ա. Մանզեխտամին իր «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը» հայտնի աշխատության մեջ, նույնպես հենվելով դերմանական հյուպատոսների տվյալների վրա (որոնց բուլղոսյան էլ ձեռնառու չէր չարփազանցել եղած թվերը), գերում է, որ զոհվել է մեկ միլիոնից ավելի մարդ. որից մտտ 500 հազարը՝ կանայք և երեխաներ³: Այս թիվը բերում են նաև մի շարք այլ հեղինակներ⁴:

¹ Yusuf Hikmet Bayur, s. 8.

² St'w J. Lepsius, Deutschland und Armenien, Potsdam, 1919, s. LXV.

³ A. Mandelstam, Le sort de l'Empire Ottoman, Paris, 1917, p. 408.

⁴ St'w La cause nationale arménienne. Documents concernant le problème de la libération de l'Arménie Turque, Paris, 1945, p. 29; «Современная Турция», Изд. вост. лит.-м. М., 1956, стр 131; БСЭ, II изд., т. 3, стр. 65; «Советская историческая энциклопедия», т. 1, М., 1961, стр. 748 և այլու:

Անդրազանանք Քաջարի մյուս կեղծիքին՝ հայկական ջարդերում երիտասարդ Քուրթերի կառավարության անմեղակիցն լինելու հարցին: Նրա ստվարածավալ աշխատության մեջ և ո՛չ մի խոսքով չեն հիշատակվում կառավարության կողմից ընդունված զարտնի որոշումներն ու տեղական իշխանություններին արված բազմաթիվ հրահանգները, որոնցում ամենայն պարզությամբ խոսվում էր այն մասին, որ հայերի արտորդ մինչև վերջը հետեղականորեն պետք է օգտագործել նրանց իսպառ ոչնչացնելու համար: Իր թյուր կարկաչուցությունները հիմնավորելու համար բազմաթիվ աղբյուրներ վկայակոչող Քուրթ պատմաբանին, ինչ խոսք, բազ հայտնի են գոնա 1920 թվականին նայիմ բեյի կողմից հրատարակված զարտնի փաստաթղթերը և իթթիհաթական կոմիտեի ղեկավարներից մեկի՝ Մեվլանագահ Ռիֆաթի հուշերը:

1920 թվականին Լոնդոնում լույս տեսած արտորված հայերի զործերի Հալեբի կոմիտեի պիսավոր քարտուղար Նայիմ բեյի հուշերը՝ Լինելով այդ պաշտոնում, նայիմ բեյի ձեռք տակ են գտնվել հայերի արտորին և ոչնչացմանը վերաբերող երիթթուրքական կառավարության և իթթիհաթական պարտիայի մի շարք կարևորագույն փաստաթղթերի իսկական օրինակները:

Նյուս թուրքական աղբյուրը, զա վերը հիշված Մեվլանագահի հուշերն են, որոնք արժեքավոր են նրանով, որ հեղինակը, հանդիսանալով «Իթթիհաթ վե Քիրաքը» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, մասնակցել է նրա զարտնի նիստերին, որոնցից մեկում, 1915 թվականի սկզբներին, առաջին անգամ մշակվել է հայերի ոչնչացման հրահանգը ծրագրելը:

Հանցամատնորեն խոսելով Քալեմաթի նախագահությանը զուամբված այդ զարտնի նիստի մասին, որին մասնակցում էին էնվիլերը, գոկտոր Նազլիբը, գոկտոր Բեհնեդդին Շաիրը, կարա Քիմարը, Հասան Յեհմեին, Ջավիդը և Աղա Օղլու Ահ-

¹ The Memoirs of Naim bey, London, 1920.

Հանցագործ, քան քան որ մեծ Հանցագործ. Թե որ ուրեք, Երեսուցի. Գրություն հո. 11. 1900.

մեզը, Մեկլանդագոն նշում է, որ Հիմնական զեկուցոյր երիտասարդական կոմիտեի պատասխանատու քարտուղար գոհատր նազըմն էր, որն իր հելուիմն ստեղծ էր.

«Եթե 1909-ի մեր Արամայի և այլ վարչերու մեջ կատարելով սովածին նման տեղական շարքերով պիտի գոհանանք... Եթե այս մարտագործումը բնօրհանուր և վերջնական չպիտի ըլլայ, օգուտի տեղ վնասը անպայման է, պետք է, որ հայ ազգը արմատախիլ ըլլայ, մեր հողին վրա անհաս մը անգամ չմնա, հայ անտեր մոռացվի Հիմա պատերազմի մեջ ենք, սակն հարմար ատիժ չի դռնվիր, մեծ պետությունց միշտատությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի քիչ չի կրնա ըլլալ, ըլլա նույնիսկ, խնդիր կատարված իրողությունը մը կդառնա և կփակվի Այս անգամվան գործողությունը բնօրհանուր գործողությունը մը պիտի ըլլայ, հայերու մեկ անհաս մը իսկ չմնալու պայմանով բնօրհանուր հարկ է թերևս ձեռք մե անտեր ըսեն.— հարցում է նազըմը.— որ այսչափը վարագործունը կըլլայ, երեխաներեն, ծեր և տիարներեն ի՞նչ վնաս կրնա հասնիլ, որ ատենց ամբողջին այ բնօրհանուր հարկ անեմովի, ով որ հանցավոր է, ան կպատժվի... Ենդրեմ, պարտենը, այսչափ տակը և զիտար մի ըլլար.— շարունակում է թուրք մարդակերը.— ասիկա մահացու հիվանդություն մըն է՞:՝

Այնուհետև, խոսելով երիտասարդական հեղափոխության նպատակների և խնդիրների մասին, գոհատր նազըմը, դիմելով դադարի խորհրդակցության մասնակիցներին, հարցնում է.

«—Մենք այս հեղափոխությունը ի՞նչու կատարեցինք, մեր նպատակն ի՞նչ էր: Մուսթան Արզու Համիդի մարդիկը իրենց ավտաներեն վար անեցու, անոնց տեղը բազմելո՞ւ համար... Ես թրքությունը կենդանացնելու համար ձեզի ընկեր-կերպար եղու, ես թուրքին, միայն թուրքին ապրելը, այս տղեն վրա անկախ իշխան մը ըլլալը կփափագեմ, ոչ բաւժ տարերը քոյ չեղվին, որ ազգայնան և որ կրեմի՞ն այ պատ-

կանած ըլլան. այս երկիրը ոչ բաւժ տարերեն մաքրել պիտի է... վայ մեզի, երբ վերջնական մաքրագործում, վերջնական բնօրհանուր չկատարվի» (ընդգծումը մերն է.— հեղ.):

Խորհրդակցություն մյուս մասնակիցը՝ դոկտոր Բնահեղին Շաքիրը ևս իր հելույթը նվիրում է երիտասարդական հեղափոխության առաջադրած նպատակներին. «Մենք, հեղափոխականներս, թուրք ազգին հաշվուն Օսմանյան պետությունը ազգային իրիաների վրա հիմնելով, ներկա իշխանությունը մեռելի բերինք: Մեր ազգային կալվածքին մե միայն թուրք հասարակությունը և բազմալեզուներ կրնանք արտանել, հիենե մնացած ազգերը՝ անհատապես և վնասախար խոտեր արմատախիլ ընելով, մեր հոյր մաքրելու քափաված են: Մեր հեղափոխությունը չպատակը և ծրագիրը այս է...» (ընդգծումը մերն է.— հեղ.):

Հիշյալ գաղտնի նիստի մի այլ մասնակիցը՝ Հասան Յեհմեյն, իր հելույթում պարզաբանում է հայերին բնօրհանուր եղանակը. «...Մեկ անհաս մը իսկ չմնալու պայմանով բնօրհանուր օրինական է... ասածվածին համաձայն, ծեր, երեխա, կին, անկարող նկատի շատովի և բոլոր կրեւաջողվին ես բնօրհանուրի դյուրին ձե մը կկորհնեմ. հիմա պատերազմի մեջ ենք, հայերու զենք վերցնելու կարող երիտասարդները պատերազմի առաջին գիծը կզրկենք, հոն՝ զինացնել ուսուրում, իսկ եսեմն մեր կոզմեն մասնավոր կերպով ղեկավար ուժերու կրակի մեջ կտանեն և կրեւաջողեն. իրենց ատեր մնացող պիտի ու ծերերը, կին և երեխաներն այ կհրամայեն և մեր հավատացյալները կմահեն, ինճերին կկողազան... այս ձեղ հարմար կանեմի՞ն» (ընդգծումը մերն է.— հեղ.):

Ամբողջ մի ժողովուրդը ոչնչացնելու այս հրեւաջող ծրագրին հավանություն տալով, Էնվերն ավելացնում է, որ օրհանուրն կրնանք կրողները գործողի մարմինն պարտականություն են՝

1 Մեկլանդագոն Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 159—160:
2 Նույն տեղում, էջ 162:
3 Նույն տեղում, էջ 164—165:
4 Նույն տեղում, էջ 165:

1 Մեկլանդագոն Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 159—160:

Մյուս արդուներուն՝ Ջավիդը, իր կելովում «հիմնադրում» է այն տեսակետը, որ հայերին իսպառ բնաջնջելու անհրաժեշտությունը թիտով է վրասավարտության ազգային քաղաքականությունից. «հայերու մեկ անհատն իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականության տեսակետին որչափ որ ստիպողական պետք մըն է, նույնչափ ալ թուրքներն անտեսական իշխանությունը հիմնելու համար կարեւոր է...»¹

Մեկլանգազին արևուհտան հիշում է, որ այդ դազտնի նիստի վերջում թՊախաբի հրամանին վրա բլինները հավարտփեցան և դասավորվեցան: Արքայութը՝ մեկ անհատն իսկ չմնալու պայմանով հայերուն բնաջնջելու մասին միաձայնութուն գոյացած ըլլալը հասկցվեցավ՝:

«Այս որոշումը դործադրությունը,— գրում է վերջում Մեկլանգազին,— իմիջնաթ վե Քերտազը կուսակցությունը հանձնարարել էր ոճրագործներին ու մարդասպաններին բաղկացած մասնավոր մի կազմակերպություն, իսկ նրա ղեկավարությունը՝ «Եռյակ գործադիր հանձնախումբ» անվան տակ՝ դոկտոր Նազոմին, դոկտոր Բեհնազդին Շարիրին և կրթական նախարար Շուրրիին»:

«Եռյակ գործադիր հանձնախումբը» իր առաջին նիստում հանգամանորեն քննարկում է արևմտահայերի լրիվ ոչնչացման միջոցառումների և դրանց կիրառման հարցը:

Այդ նիստում առաջինը կելով ունեցած Բեհնազդին Շարիրը շեշտում է, որ կոմիտան ժխտա կարեւոր և ծանր պարտականություն է ստանձնել, և եթե այդ պարտականությունը պետք եղածին պես չլիքրացնենք, և առաջիններուն նման կիսկատար ձգե՛նք, հայերու վրիժառույթներն չգիտի կրնանք փրկվիլ...»: Ընդգծելով խիստ նպաստավոր իրադրությունը, որպիսին ստեղծվել է պատերազմի հետևանքով, նա սգորշարչանում է՝ իր բնիկներին, որ «այդ բացատրիկ կառույցիան արբույթներն առավելագույն շահով պետք է ոգտվիլ»:

¹ Մեկլանգազի Ռեֆուս, Յշվ. աշխ., էջ 166:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 148:

այդ տիրք ամեն ժամանակ չի ներկայանա...»¹ (ընդգծումները մերն են,— հեղ.)

Ընդունելով, որ «հայերին բնաջնջելու գործը՝ անգնն, Աերբերը կազմած հայերը, կերտաները, ժերերն ու անկարները մինչև վերջին անհատը սպանել տալը վայրագ ոճրագործություն է», որի կատարումը բանակին, ոստիկան-գրեմիտներին, ինչպես նաև սազակի ժողովրդին չի կարելի թողնել, որովհետև դրանով «ժողովուրդը կշփանա և առաջիկայում մեզի դեմ կշարժի և նուրհիսկ կրնա դուրս ցցել», հիշյալ նախկին հանգում է այն կարգադրություն, որ այդ անավոր պատերի անմիջական կատարողները պետք է լինեն մարդասպանություն և ոճրագործություն համար բանտերում գտնվող հանցագործները, որոնց ազատ արձակելով, իրենք մեկ ամսովա ընթացքում 10—12 հազար քնաջուլ ուժի տեր կդառնան և դրանք բաժանելով՝ սննդադույնը 10, իսկ առավելագույնը՝ 50 հոգուց բաղկացած շոկատների՝ շեփեներին, երբունք վրա վստահնի խմբապետներ կնշանակեն և իրենց հրամանին կենթարկեն»:

Այս ձևը հարմար գտնելով, «Եռյակ գործադիր հանձնախումբը» հավանություն է տալիս դոկտոր Բեհնազդին Շարիրի առաջարկած «գործադրության ծրագրին»: Այդ գործարարի ծրագրի մասին ամբողջական պատկերացում ստանալու համար անհրաժեշտ ենք համարում այն թիւնը լրիվ:

«Մի քաղաքի և գյուղաքաղաքներու մեջ որ հայ կա և ստանցմն ո՛ր մեկուն առաջին անգամ բնաջնջվիլը հարկ է, այդ քաղաքները ներքին նախարարին հետ կորոշենք և իրարանչուր շրջանակին պետք եղածին շահ այս ուժերին կցրինք. ասոնք մեր նշանակիլիք համաժաններուն հարմար վայրերուն վրա հասնելիք հայ կարավաններուն կապանն, ներքին նախարար Քալաթին ու այդ քաղաքներու վարչական պաշտոնյաներուն կհրահանգե, որ հոն գտնվող բոլոր հայերը պատերազմական շրջանակեն դուրս գտնվելու նարիք

¹ Մեկլանգազի Ռեֆուս, Յշվ. աշխ., էջ 186—187:

² Նույն տեղում, էջ 191—193:

պատճառաբանելով, խումբ-խումբ և յուրաքանչյուր օրը երկու անգամ մը, ոստիկան զինվորներու հակազույցան տակ այսինչ ճամփեն այնինչ տեղ զրկվին: Ոստիկան պաշտոնյաներ այս հրամանին վրա բոլոր հայերը հավաքելով, հրահրույցան տակ խումբ-խումբ որոշված ճամփաներն զբրկել կտեսին, ճամփան ասոց զալուն սպասող հատուկ կազմակերպության՝ շքեհներուն կեցած վայրը հասնելուն, խումբերը մեր շքեհներուն կհանձնեն և կվերադառնան, շքեհներն ալ այս հայերը մինչև վերջին անհարա անմիջապես կպատեն և, որպէսզի հանրային անողբութեանը շինասպի, զիակաները նախապես պատրաստված փոսերուն մեջ կզգեն ու կթաղեն: Եվ այս կերպով հաշտդարար բնազնման գործարարունը կիրացնեն: Այս հայերուն բով գտնվող զույր, զրամ և զհասրեղեններն ալ իբրև ավար՝ շքեհներուն կրածներվի...» (ընդգծումները մերն են, — հեղ.):

Ամփոփելով նիստը, զոկտոբր նազրմն ատում է. «Սկիզբունըով համաձայնեցանք, խորհրդակցելիք բան մը շնաց, հիմա Քայաաթին ալ տեսնվելով գործարարության սկսելու ենք»:

Երեքի հանձնախմբի մշակած այս միջոցառումները չսպառնցելն հավանութուն ատանումը Քայաաթի կողմից՝ Ինչպես զրամ է Մեկվանդաղեն, «ենբրին նախարար Քայաաթ հայերու տարազրութեան ճամար նահանգներուն հարկ եղած վերջնական հրահանգը՝ աված և Իթթիհաթ վե Քերաբրի կենտրոնն ալ իր բոլոր մասնաճյուղերը և քննիչները խնդրեն տեղյակ պահած էր»:

Մեկվանդաղենի խոստովանութունից պարզվում է նաև, թե տեղական իշխանութունները ինչպիսի ճշտութամբ և հետևողականութամբ էին կյանքում կիրառում երեսմութրական կառավարության կողմից հաստատված այս բարրաբնական ծրագիրը, նրանց տրված գաղտնի հրահանգները:

1 Մեկվանդաղեն Թիֆաթ, Նշվ. աշխ., էջ 194—195:

2 Նույն տեղում, էջ 196:

3 Հրահանգի լրիվ տեքստը՝ տես Նույն տեղում, էջ 197—199:

4 Մեկվանդաղեն Թիֆաթ, Նշվ. աշխ., էջ 197:

«Ամեն կողմ հայեր,— նշում է Մեկվանդաղեն,— ասանց խնայելու մեծ ու փոքր, ծեր և անկարող կտավորվին, ասոնցմէ խլամբութունը բնազնուցները ամսամյա կերպով թույլ տալով, մնացածները ոստիկան զինվորներու հրահրույցան տակ որոշված ճամփաներն խումբ-խումբ կտարազրվին:

«Ենչակ գործադիր հանձնախմբին» ննթակա հատուկ կազմակերպության շքեհները զիականերու սպասող ազատներու նման, որոշված վայրերում վրա այս հայերու խումբերու հանձնելուն կպատասխին:

Ճամբու նեղութուններն հոգնած, հոգնպես բարոյալրված, ծնած ու սնած ասուն ու տեղեն բաժնվելու ցավին թեկնված այս կարճալի խումբերը շքեհներու արտված վայրը հասնելուն, ոստիկան զինվորները իրենց ստացած հրամանին համաձայն անոց հանձնելով՝ կվերադառնային... Այս մարդկային խումբերը հատուկ կազմակերպության անունով հրչնեցու մեծքը ինչպով, երևակայութենն և նկարագրութուններն զուրա խզգտութուններու և ասնչանքներու կհնարվվեն»:

Իսկ թուրք մյուս գործի՝ նայիմ բեյի, բերված փաստաթղթից պարզորոշ կերպով ներսում է, որ երեսմութրական կառավարութունը հայրիմն հետաուկ կազմակերպության չեղատների խոշտանգմանը հանձնելու հետ մեկտեղ, նրանց զեպի Տեր-Ջորի անապատները արտարիլ ևս դիտում էր որպէս ոչնչելի հիմնական եղանակներից մեկը, որը կառավարութունն անցկացնում էր ամենայն անողբութամբ՝ պահանջելով, ինչպես նշում է նայիմ բեյը, յուրաքանչյուր քարաթ տեղեկացնել իրեն կառավարման մասին: Երբ Քայաաթի յուրեր էին հասնում սասնձին հայերի նկատմամբ մեղմ վարվելու մասին, նա անմիջապես խոսա հրամաններ էր սպարիում տեղական իշխանութուններին՝ պահանջելով լրջալ և սմինչև վերը անողբ լինել, նույնիսկ օրորոցի երեսմութրին շինասյնը: Այսպես, Հալեթի կառավարչին ուղար-

1 Մեկվանդաղեն Թիֆաթ, Նշվ. աշխ., էջ 199—200:

կամ իր գազանի հրամաններից մեկում Քալեաթը գրում էր: «Քուրբական հողի վրա ապրելու և աշխատելու հայերի բուրք իրավունքները լրիվ վերացվել են, դրա պատասխանատվությունը կատարությունն ամբողջաին իր վրա է վերցրել և հրաման ավել, որ հայերի օրացոյի Երեխաներին յնաչայն: Այս հրամանի կենսադրման արդյունքները էրեվացին որոշ զավաններում: Չնայած դրան, մեզ անհայտ պատճառներով սորոշ մարդիկնք նկատմամբ առանձնահատուկ միջոցառումներ են ձեռնարկվում՝ նրանց ուղղակի արքարավայր ուղարկելու փոխարեն թողնում են Հալեբում, հետևաբար կատարությունը հանդիպում է նոր դժվարությունների նրանց պատճառարևուծությունների վրա ուղարկություն մի դարձրեք, հեռացրեք նրանց՝ կանանց թի երեխաներին, ինչ էլ լինի, նույնիսկ երե ի վիճակի չեն շարժվելու... Սերիշ տեղերում կիրառված անուղակի միջոցների (խատուկներ, շապաղականությունը, ճանապարհի դժվարությունները, թշվառությունը) փոխարեն կարելի է ապահով կերպով օգտագործել ուղակի միջոցներ...»

Այն պաշտոնյաներին, որոնք նշանակված են այս գործին, ասեք, որ ճշմեմ կարոջ են իրագործել մեր խնդրանքը, ասանց վախենալու որևէ պատասխանատվությունեց...»¹ (ընդգծումները մերն են. — հեղ.)

1915 թ. սեպտեմբերի 16-ի Քալեաթի մի այլ գազանի հրահանգում, նույնպես ուղղված Հալեբի կատարարին, ասվում էր. «Ենթադրե՛ք, ձեզ հաղորդել են, որ Ջեմիլի (Իթթիհոթթիական կամիտեի, — հեղ.) հրամանով կատարությունը որոշել է լրիվ օչնչացնել Քուրբակում ապրող բոլոր հայերին: Նրանք, ովքեր այս հրամանի և որոշման դեմ են, չեն կարող մնալ կայսրություն պաշտոններում: Պետ է վերջ տալ նրանց (հայերի. — հեղ.) գոյությունը՝ ինչպես էլ դաժան լինեն ձեռնարկված միջոցառումները. նկատի չառնելով ո՛չ տարբեր, ո՛չ սեռը, ո՛չ էլ խիզբը»² (ընդգծումները մերն են. — հեղ.):

Քալեաթի այս հրամաններից հետո կենդանի մնացած Հալեբին դեպի անապատն արթորելու ճանապարհով «մահացնելու» գործն ավելի արագ ընթացավ: «Մահացածների թիվը ժածկագրի հետագրով երկու շաբաթի մեկ անգամ ուղարկվում էր Կոստանդնուպոլիս»³. — գրում է նույնիսկ բեյը: Նրա տվյալների համաձայն, «Տեր-Ջորի ջարդի ժամանակ զոհվեցին բոլոր այն Հալեբը, որոնք արտոլել էին անապատ՝ ավելի քան 200 հարյուր մարդ»⁴:

Իրիսթուրբական կատարությունը հայերի բնաջնջման անմարդկային ծրագիրն այնպիսի հետևողականությամբ էր իրականացնում, որ նույնիսկ հրահանգներ էր արձակում՝ յարգերից պատահար խուսափում և կենդանի մնացած սակավաթիվ որը երեխաներին անմիջապես արքարավայր՝ դեպի անապատները քշելու մասին: Այդ առթիվ նախիմ բեյը Քալեաթի ստորագրությամբ մե շաբթ ժածկահանգրեք է բերում, որոնք մինչև վերջ մերկացնում են Իրիսթուրբերի զազանային դեմքը: Քավարարվեց միայն երկու փոստաթղթով: 1915 թվականի նոյեմբերի 5-ին Հալեբի նահանգապետին ուղարկած գազանի հեռագրում Քալեաթը գրում էր. «Մեզ տեղեկացրել են, որ Սլավաթի, Մամուրեթ-այ-Ազիզի, Դիարբեքի և Էրզրումի հայերի փոքր երեխաները որդեգրվում են մահամեղական մի քանի բնասիրներում կամ ընդունվում են որպես ծառաներ... Մենք ձեզ հայտնում ենք, որ պետք է հավաքեք այդպիսի երեխաներին ձեր նահանգում և ուղարկեք արքարավայր...»⁵

Քալեաթի մյուս հեռագրում՝ 1916 թվականի հունվարի 15-ին, ասվում էր. «Մենք լսել ենք, որ նոր բացված որոշ որբանոցներ ընդունում են նաև Հայ երեխաներին: Գա մեր նպատակը չիմանալուց է արվում... Կատարությունը պանում է, որ այսպիսի երեխաներին կերակրելը կամ նրանց կյանքը երկարացնելու որևէ փորձը իր նպատակին հակառակ մի գործողություն է, որովհետև կատարություն:

¹ The Memoirs of Naim bey, p. 16.

² Նույն տեղում, էջ 64:

³ The Memoirs of Naim bey, p. 39.

⁴ Նույն տեղում, էջ 40-47:

⁵ Նույն տեղում, էջ 50:

նք այդ երիտասարդների կյանքը մտասակար է համարում: Ես կարգադրում եմ այդպիսի երիտասարդներ որբանոցներ շին- գուցե կ'սործ շանկ նրանց համար որբանոցներ հիմնելու¹: Ժամանակակից թուրք պատմաբաններին անշուշտ ծա- նոթ են Մեխմեդաբե Ռիֆայի և Նալիմ բեյի կողմից բերված վերոհիշյալ արժանահավատ փաստաթղթերը: Մակայն պատ- մության թուրք կեղծարարներին խիստ աննպաստ է այդ փաստաթղթերի մասին հիշատակելը և, ընդհանրապես, միտա- զամայն ձեռնտու² վկայակոչել ջարդերի գլխավոր կազմա- կերպիչ Քալեմիին, որի ավամ ժառանգություններն էլ հենց բնկած են թուրք պատմաբանների տեսակետների հիմ- քում:

Այսպես, Հիքմեթ Քալուրը 1915 թվականի հայկական մեծ ջարդի պատմությունը սնպատակահարմար է դնում³ ամփոփել Քալեմիի այն ձևով, որ վերջինս արտասանել էր իբթիհաթական պարտիայի խաչատուրի կրպիթ պահին, նրա վերջին նիստում՝ 1918 թվականի նոյեմբերի 1-ին: Հիշյալ նիստում Քալեմի, կանգ առնելով հայրի նկատմամբ երիտթուրքական պարտիայի վարած քաղաքականության վրա, ամեն կերպ փորձում է արդարացիի իրենց դատաւո- թյունները, գրանք կապիտոլ բացառապես պատերազմական վիճակից բխող «Տառապարտած անհրաժեշտության» հետ: Խոստովանելով հանդերձ, որ «համենայն դեպս այդպիսի մի մեծ արտոթի դեպք տեղի է ունեցել», Քալեմի, «ստուսա- լով» իր բազմաթիվ հրահանգները և իբթիհաթական կատա- վարության դաշտի որոշումները, վկայաբար պնդում է, որ հայերի արտոթի և ջարդերի գործում «Քարձը Գուրը նախա- պես ընդունված որոշումն հիման վրա չի գործել» և որ ջար- դերի «պատասխանատվությունն ամենից սուղը բեկնում է անհանդարձելի ջարժումներ առաջացնող ցեղերի վրա»⁴ և ղեկավարում էր, — հեղ.(): Հիշյալ ձառում Քալեմի միև- նույն ժամանակ փորձում էր հայերի արտոթի ժամանակ թույլ

արված «ծայրահեղությունները» բարդի առանձին պաշտո- յանների վրա, որոնք «շափից ավելի դաժանություն և բռնու- թյուն են հանդես բերել»:

Ահա այս գարհուրեթի կեղծիքն է կազմում այն հիմքը, որի վրա խարսխվում են թուրք պատմաբանների մինչև վերջը շինձու, հակագիտական տեսակետներն ու կերպացու- թյունները հայկական կոտորածների վերաբերյալ:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանների և պետական ու սոցիալական գործիչների հրատարակած աշխատություններում, բազարական հուշերում, նորագույն շրջանի պատմության գասագրքերում, առանձնապես մեծ տեղ է հատկացված 1920—21 թվականների իրադարձություններին՝ Անդրեօղկա- սի նկատմամբ շեմալականների վարած արտաթիի քաղաքա- կանության, 1920 թվականի հուլիս-օգոստոսին Մոսկվայում տեղի ունեցած բանակցությունների, 1920 թվականի հալ- թուրքական պատերազմի և Ալեքսանդրոպոլի դաշնադրի, 1921 թվականին կնքված Մոսկվայի ու Կարսի պայմանա- գրերի և այլ հարցերին, որոնք լուսարանվում են վերջին ա- ստիճանի միտումնավոր, աղավաղված ձևով: Հակաստիլետա- կան ոգով զրված իրենց գործերում թուրք հեղինակները շանք չեն նախում արդարացնելու համար բնաթական թուրք- րիայի ղեկի Անդրեօղկոսա կատարած արշավանքը, այն նեթ- կայացնելով նույնիսկ որպես «ներդրում» Անդրեօղկոսում ստիլետական կարգի հաստատելու գործում, որպես թուրքա- կան ազդեցիկ-ազատագրական շարժման բաղկացուցիչ մա- սը և այլն:

Թուրք պատմաբանները պատմության նենգափոխումը հասցրել են այն աստիճանի, որ ոչ հետո անցյալի քաղա- քական ու սոցիալական մոլի հետազինական թուրք գործիչ- ներին նվիրում են հատուկ «հետազոտություններ», ճգնելով

գրեմենուկե Կրասնու

¹ The Memoirs of Naim bey, p. 59.

² Yusuf Hikmet Bayur, s. 44—44.

¹ Yusuf Hikmet Bayur, s. 44.

երանց ներկայացնել որպես պատմության մեջ մեծ դեր խաղացած ակնանավոր մարդկանց:

Եթե վերջին երկու տասնամյակում Քուրճիայում առանձին գրքերով հրատարակվեցին հայանի շովինիստ-զարգաբարենր, հայ ժողովրդի զահիճներ Քայեսաֆ փաշայի, Քյազըմ Կարաբերիբի և մյուսների հուշերը՝ զովիբզող առաջաբաններով, ապա վերջերս Քուրջ պատմաբանները այդ գործիչներին նվիրել են առանձին աշխատություններ՝ «Մտտիկ սեղավի պատմության անհայտ էջերը» սերիայով:

Հիշյալ հրատարակություններում ևս հատկանշական է, արև, որ հեղինակները, Քուրջ գործիչների մասին խոսելու ասիթով, անդրադառնում են վերը թվարկված հարցերին:

Այսպես, ժամանակակից հայտնի Քուրջ պատմաբաններից Ջեմալ Քուլայը արդեն լույս է բնծայել առանձին գրքերիկներ Քայեսաֆի¹, Էնվիր փաշայի², Քյազըմ Կարաբերիբի պիտակն և ուսումական գործունեության մասին, որոնցում շուշափում են վերահիշյալ հարցերը:

1956 թ. Մտածելուամ լույս տեսավ Ջեմալ Քուլայի «Ինչպե՛ս Կարաբերիբը ողջացրեց Հայաստանը»³ թունուս վերնագիրը կրող գրքույկը, որում բննարկվող հարցերի շարադրանքի ոգին ու հետապնդվող նպատակները բնորոշ են նաև մյուս Քուրջ հեղինակների գործերին: Այս «հետադարձությունը» հետաքրքիր է նրանով, որ հեղինակը հրապարակում է մի շարք մինչև այժմ մեզ անհայտ դասեր, որոնք բացահայտում են նորանոր կողմերից Քավակիի, Կարաբերիբի և մյուսների հանցավոր գործողությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Հայտնի է, որ երիտասարդ Քուրճիբի զավթողական պլաններն Անգրիովկատում, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ձախողվեցին՝ ոսոսական բանակի չախբախիչ հարվածների ներքո: Սակայն դրանցից չհրատար-

վեցին Օսմանյան կայսրության փլուստակների վրա բարձրացած «նոր Քուրճիայի» դիկավար շրջանները՝ Քուրջ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին:

Դեռևս 1920 թ. սկզբներին, Մուստաֆա Քեմալի կողմից դիվալորվող ներկայացուցչական կոմիտեի արևանադրություններին մեկում բնորոշված էր հետևյալ որոշումը. «Երևելյան ճակատում անցկացնել պաշտոնական կամ ոչ պաշտոնական դրոշավաք և սկսել զորքերի կենտրոնացումը՝ թիկունքից Կովկասյան արգելքը ունչացնելու համար»: Այդ մասին Մուստաֆա Քեմալն ուղղակի գրում էր Քյազըմ Կարաբերիբին 1920 թ. փետրվարի 6-ին ուղարկած իր նամա-

¹ Ժամանակակից Քուրճիայում նույնիսկ հատուկ գրքեր են գրվում՝ նվիրված երիտթուրքական և բնծայական աղբյուրի արտաքին բացառականության մյև զոյուտում ունեցող «ժառանգական» կարգին՝ բնծայականների ներկայացնելով որպես երիտթուրքերի չբացարձակ ծրագրի անմիջական շարունակողներին: Այդ սեռակետից իրա բնարոշ է վերը հիշված հայտնի Քուրջ պատմաբան Ջեմալ Քուլայի մի այլ աշխատանքները: Քյազըմ Կարաբերիբի և Էնվիր փաշայի նա կապված իրադարձությունները (Atatürk—Enver paşa hâdiseleri. İstanbul, 1956). Ինքնին պարզորոշ է դարձնում հեղինակի ստաջարած ինչիցը: Հակասությունն Բուշուզ ի աջ կրքի հեղինակը պատիվբերիցի և պատիվբերիցի սանձարակ չարքն սեղու նա սեղուց, հրադարձում է Էնվիրի և Քեմալի միջև սեղի ունեցած նամակագրությունը, զույց առյով նրանց զոգուսների և հետադրած վերնական նպատակների նախադասությունը: (Սա, Cemal Kutay, նշված աշխատությունը, էջ 27—28, 30—31, 34—36 և այլն): Եղելով որ Էնվիր փաշան 1920 թվականին ՀԱՍՏԱՏՈՒՅԱՆԻ Քուրճիբական ազգային-ազատագրական պայքարը մզող բանակի սեղուցն է, անցնանք իր գրքում հետևողականորեն այն միտքն է անցկացնում, որ Էնվիրի հակասովետական ամբաստանքն Միջին Ասիայում, (որը նա համարում է ազգիբի անկախության նամար մզող պայքարը) մի այլ մեղով շարունակում էր ԱՄՏԱՏՈՒՅԱՆԻ ազգային-ազատագրական պայքարը: (Նույն սեղուցում, էջ 53—55, Էնվիրի նամակի մասին սեղուս մեկ Teyfik Biyiklioglu, Atatürk Anadolu'da (1919—1921). Ինկ Tarih Kurumu Basımevi. Ankara: 1959, s. 20.)

² Мустафа Кемали, Пути новой Турции, т. III, М., 1934, стр. 318.

¹ Cemal Kutay, Talât paşayı nasıl vurdular? İstanbul, 1956.
² Cemal Kutay, Atatürk—Enver paşa hâdiseleri, İstanbul, 1956.
³ Cemal Kutay, Karabekir Ermenistanı nasıl yok etti? İstanbul, 1956.

երանց ներկայացնել որպես պատմության մեջ մեծ դեր խաղացած անհանադիր մարդկանց:

Եթե վերջին երկու տասնամյակում Քուրբխայում առանձին գրքերով հրատարակվեցին հայանի շովինիստ-չարդարարներ, հայ ժողովրդի զահիճներ Քայխաթ փաշայի, Քյազըմ Կարաբեքիրի և մյուսների հուշերը՝ զովերզող առաջարաններով, ապա վերջերս թուրք պատմաբանները այդ գործիչներին նվիրել են առանձին աշխատություններ՝ «Մատիկ անդալայի պատմության անհայտ էջերը» սերխոյով:

Հիշյալ հրատարակություններում ևս հատկանշական է այն, որ հեղինակները, թուրք գործիչների մասին խոսելու առիթով, անգրագիտուն են վերք թվարկված հարցերին:

Այսպես, ժամանակակից հայտնի թուրք պատմաբաններինք Ջեմալ Քուլթայը արգեն լույս է բեմաշուկ առանձին գրքույկներ Քուլտիթի¹, Էնվեր փաշայի², Քյազըմ Կարաբեքիրի պետական և ուսումնական գործունեության մասին, որոնցում շոշափվում են վերոհիշյալ հարցերը:

1956 թ. Ստամբուլում չույս տեսավ Ջեմալ Քուլթայի «Ինչպե՞ս Կարաբեքիրը ունիացրեց Հայաստանը»³ թունուս վերնագիրը կրող գրքույկը, որում քննարկվող հարցերի շարադրանքի ոգին ու հետապնդվող նպատակները բնորոշ են նաև մյուս թուրք հեղինակների գործերին: Այս «հետադուստությունը» հետաքրքիր է նրանով, որ հեղինակը հրապարակում է մի շարք միջին այժմ մեզ անհայտ փաստեր, որոնք բացահայտում են նորանոր կողմերից Քայխաթի, Կարաբեքիրի և մյուսների հանցավոր գործողությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Հայտնի է, որ երիտասարդ թուրքերի զավթողական պրաններն Անդրկովկասում, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ձախողվեցին առաական բռնադիջանջախիչ հաղթանների ներքո: Սակայն դրանցից չհրաժար-

վեցին Օսմանյան կայսրության փլուտակների վրա բարձրացած «նոր Քուրբխայի» ղեկավար շրջանները՝ թուրք ժողովրդի մզած ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին:

Դեռևս 1920 թ. սկզբներին, Մուստաֆա Քեմալի կողմից զվաճվորվող ներկայացուցչական կոմիտեի արձանագրություններից մեկում ընդունված էր հետևյալ որոշումը՝ «Արևելյան ճակատում անցկացնել պաշտոնական կամ ոչ պաշտոնական զորհավար և սկսել զորքերի կենտրոնացումը՝ թիկունքից Կովկասյան արդեբըր ունիացնելու համար»:⁴ Այդ մասին Մուստաֆա Քեմալն ուղղակի գրում էր Քյազըմ Կարաբեքիրին 1920 թ. փետրվարի 6-ին ուղարկած իր նամա-

¹ Ժամանակակից թուրքերում նույնիսկ հատուկ գրքեր են գրվում Նիքրեմա երիտթուրքական և քեմալական ազդեցիկ արտաքին քաղաքականության մյև զոյաթյուն ունեցող «ժամանակակից կուպերի» քեմալականների ներկայացնելով որպես երիտթուրքերի չիբազորված ծրագրի անմիջական շարունակողներին: Այդ տեսակետից իրոտ բնորոշ է վերք հիշված հայտնի թուրք պատմաբան Ջեմալ Քուլթայի մի այլ «ուսումնասիրությունը», որի վերնագիրը՝ «Արևմտյանքի և Էնվեր փաշայի նեմ կազմած իրազարմությունները» (Atatürk—Enver paşa hâdiseleri, İstanbul, 1956), կերպին պարզորոշ է գործնուտ Նեղիտանի առաջադրած ինչդիրը: Հակառակուսական թույնով իր այս գրքի հեղինակը պարթուրքերի և պարթուրանիցի առնադրակ զովքն անելու նեմ ժեկանը, հրապարակում է Էնվերի և Քեմալի միջև տեղի ունեցած նամակագրությունը, չույց առյով նրանց զայափայտներին և հետաանդած վերջնական նպատակների նարադուտությունը (Şeyh, Cemal Kutay, İnkıpat aşıhıatı, İstanbul, էջ 27—28, 30—31, 34—36 և այլն): Նշելով, որ Էնվեր փաշան 1920 թվականին «Անտառյախում թուրքական ազգային-ազատագրական պայքարը մզող բանակի սակեռոզ է: հեղինակն իր գրքում հետադականորեն այն միառը է անդիցնում, որ Էնվերի հակասովետական ավանտյուրան Միջին Ասիայում (որը նա նամարում է ազգիերի անկախության համար մեզող ժող պայքար) մի այլ մեկով շարունակում էր Անտառյախի ազգային-ազատագրական պայքարը (նույն անգում, էջ 51—52): Էնվերի նամակի մասին տես նաև Tevfik Bıyıklıođlu, Atatürk Anadoluada (1919—1921). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, s. 20.)

² Мустафа Кемал, Пути новой Турции, т. III, М., 1934, стр. 313.

¹ Cemal Kutay, Talât paşayı nasıl vurdular? İstanbul, 1956.
² Cemal Kutay, Atatürk—Enver paşa hâdiseleri, İstanbul, 1956.
³ Cemal Kutay, Karabekir Ermenistanı nasıl yok etti? İstanbul, 1956.

կում, որը մեջ է բերում սովետա-թուրքական հարաբերությունների Քուրքիայում ճանաչված մասնալեռ Քեյֆրի Բըյրբուլլուն իր «Աթաթուրքն Անատոլիայում» վերնագրով գրում¹:

Ուստի պատահական չէր, որ հեռագայում, երբ հունական բանակը բեղջույզ մտնեցի էր Անկարային, քեմալականները, փրենց նվաճարական ձգտումներով տառված, հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էին Արևելյան ճակատում՝ Անդրիվլիպահ սահմանների մոտ, սպասելով, ինչպես խոստովանում է Կարաբեքըրը, «ամենահարմար ժամանակի»² Հայաստանի մրա հարձակման անցնելու համար: Բալական է նշել, որ Ինենյուի առաջին ճակատամարտի³ ժամանակ 60 հազարանոց հունական բանակի ղեմ Անկարայի կառավարությունը դուրս էր բերել ընդամենը 15 հազար զորք, այն զենպրոց, երբ Արևելյան ճակատում 30 հազար հայկական ուժերի ղեմ քեմալականները կենտրոնացրել էին 50 հազարանոց բանակ⁴:

Նույնիսկ Օսմանյան կայսրությանը խայտառակ պարտության հասցրած տխրահռչակ էնվերն ու Քալեմաթը, որոնք

¹ Tevfik Bıyıklıođlu, Atatürk Anadoluda (1919—1921), Ankara, 1959, s. 19.

² Cemal Kutay, Karabekir Ermenistanı nasıl yok etti, s. 36.

³ 1921 թվականի հունվարի 10-ին Ինենյու գյուղի մոտ (Անկարայից արևմուտք) տեղի ունեցած նիստամարտի ժամանակ հունական 60 հազարանոց բանակը ղեմ կոչված էին բրգամենը 15 հազար Քուրքեր¹, շնչած այն բանին, որ քեմալականների արդեն այդպես էլ ինչ նախատանի ղեմ Անաթոլիայի իրենց արշավանքը է հարաժողություն ունենր Արևելյան ճակտի զորքերի մի զյուի մասը փոխադրել Քուրքիայի հետագա ճակատագրի համար վճարվան նշանակություն ունեցող Եսքիչեհը-Անկարա գծի վրա: Սակայն Անդրիվլիպահ նկատմամբ քեմալական կառավարության ազդեցիկ ծրագրերը, նրա հակասովետական մատչությունները, Ալեքսանդրապոլի կողպույտից պայմանագրեր կայանքում կիրառելու ձգտումը, այս բոլորը քեմալականներին զրգում էր Արևելյան բանակը պահել Անդրիվլիպահ սահմանների մոտ:

⁴ А. В. Кадитшев, Интервенция и гражданская война в Закавказье. Воениздат, М., 1961, стр. 324.

ծագրյալ պայաստան էին գտել Բեպլինում, քաչ տեղյակ էին այդ պլաններին և անգամ խորհրդանք էին տալիս «նոր Քուրքիայի ղեկավարներին» նրանց ղիտելով որպես իրենց ձախողված զավթողական քաղաքականության շարունակողներին:

«Քաանկպին իմ Կարաբեքըր փաշա, — Բեռլինից գրում էր իր նամակում Քալեմաթը, — Եթի ուղղմական պատրաստությունները լրիվ են, անցիր հարձակման: Կասկած չկա, որ Արևելյան ձեռք բերվիլիլ հարաբանը Արևմտյան ճակատի և ամբողջ աշխարհի վրա խորհե մի հետ կրողնի»¹ (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Ավերորդ չէ նշել, որ Քալեմաթը, նախքան Կարաբեքըրին գրելը, երկար գրույց էր ունեցել այդ ժամանակ Նույնպես Բեպլինում գտնվող Էնկիթի հետ՝ «Հայաստանի ղեմ նախապատրաստվող հարձակման» շուրջ և լրիվ հայտնություն ստացել վերջինիս կողմից:²

Նույն հեղինակի պարծենկոտ հայտարարությունից պարզվում է, որ սղեռես պարուն ամիսներին Կարաբեքըրը լրիվ ազատել էր ուժերի միավորումն ու զինումը հայերի ղեմ հարձակվելու համար:³ Այդ ժամանակ Կարսի և Բայազետի սահմանների մոտ կենտրոնացած քեմալական զորքերի խիստկան նպաստների մասին է վիչալում նաև ազգրիլի կենտրին Անկարայի ղեկավար շրջաններին ուղարկած Կարաբեքըրի հետևյալ հեռագրերը, սխտ օրերս պիտի աշխատեմ, որ Հայաստանը սրբված է աշխարհի քարտեղից:⁴

Քեմալականների ազդեցիկ մտադրությունների մասին գրում էին նաև Քուրքիայում հրատարակվող օտար թերթերը: Աչպակե, Ստամբուլում ֆրանսերեն լեզվով լույս տեսնող «Բուսֆոր» թերթը 1920 թ. մայիսի 5-ի համարում զետեղել էր էրզրումի իր թղթական հաղորդումը քեմալական շրջաններում անկախ խիտ քայքայող հակահայկական տրամադրությունների մասին⁵:

¹ Cemal Kutay, s. 27.

² Նույն տեղում, էջ 23—26:

³ Նույն տեղում, էջ 26:

Պետք է ասել, որ ազգայնականների արքայի վայս նպատակները իրենց առաջին արտահայտությունը զատն դեռևս էրզրումի կոնգրեսում (1919 թ. հուլիսի 23—օգոստոսի 6)³, որտեղ քննադատվածները, Հայաստանի նկատմամբ իրենց զավթողական պլանները բողոքիկու համար, օգտագործում էին հայկական անբխորտանների նկատմամբ հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները, դրանք ներկայացնելով որպես բեկաճողական ձգտումներ: Այսպես, Քեմալը Ալի Ֆուադ փաշային ուղարկած իր ծածկագիրը հետագրում 1919 թվականի օգոստոսի 3-ին (էրզրումի կոնգրեսի օրերին) հայտնում էր, որ «էրզրումի կոնգրեսի ամբողջ պինն և նպատակը հանդիսանում են Իզմիրի դեպքերը և հայկական նվաճողական սպառնալիքները»⁴, որոնք իրր իրական պատճառներն են հղել իրենց ազգային-ազատագրական շարժման ծավալման համար (քննզդումը մերն է,— հեղ.):

էրզրումի կոնգրեսի ժամանակ շեշտը դրվում էր ոչ թե իմպերիալիստական տերությունների կողմից Քուրդիային սպառնացող իրական վտանգի, այլ «հայերի շարժառարությունների վրա»:

Իսկ Ավաի կոնգրեսում (1919 թվականի սեպտեմբերի 4—21) հատուկ որոշում ընդունվեց, որտեղ ասված էր, որ ազգայնականները վճառյալն պայքար են մղելու թուրք աչն շարժումների դեմ, որտեղ նպատակը կզինի անկասկա Հայաստանի ստեղծումը⁵:

1919 թվականի նոյեմբերի 17-ին Ալի Ֆուադին ուղարկած իր հետագրում Մուստաֆա Քեմալը, անդրադասնալով վերոհիշյալ կոնգրեսներին, շեշտել էր, որ «ինչպես հետևում

է էրզրումի և Ավաի կոնգրեսների որոշումներից, ազգը ոչ մի թիլ հող չի գիշ Հայաստանին»⁶:

Նման որոշումների բողի տակ քննադականները հետևողականորեն նախապատարաստում էին իրենց ազնալով ծրագրերը Անդրեովկայի և մասնավորապես Հայաստանի նրկատմամբ: Այդ հարցը բազմիցս քննարկման առարկա է գործել Անկարայում դրամավրմա Ազգային մեծ ժողովի նիստերում: Այդ մասին են վկայում արխիվային փաստաթղթերը, որտեղցից մեկում ասված է, որ Անկարայում հանձնաժողի ունեցող Ազգային մեծ ժողովի նիստերում մասնակցությունամբ Կոստանդնուպոլսի կառավարության ներկայացուցիչների, լավում էր ամբողջ Կովկասի գրավման հարցը և այդ ուղղությամբ կոնկրետ միջոցառումների էին դիմում, լրեսները ուղարկելով Անդրեովկա և Հյուսիսային Կովկաս⁷:

Կովկասում իր զավթողական պլաններն իրականացնելու նպատակով Անկարայի կառավարությունը որոշել էր առաջին հերթին գրավել Արևելյան Հայաստանը: Այդ նպատակի հաջող իրագործման համար Արևելյան նահապի հրամանատար նշանակվեց Քյաղըմ Կարաբեքիր փաշան, որը զեռև համաշխարհային պատերազմի տարիներին աչրի էր ընկել իր հայաչեղը գործողություններով: Հերմեթ Բաշուրը «Քուրդական պետության արտաքին թաղաքականությունը» վերնազրով իր գրքում խոստովանում է, որ Անկարայի կառավարությունը վաղուց էր պատրաստվում Հայաստանի վրա հարձակվելու, սակայն Անդրկովկասի անդկական զորքերի էլակոնացիայի ուղացումը թուրքերին ստիպեց որոշ ժամանակ սպասել «Չնայած դրան,— գրում է Բաշուրը,— նրկրի արվելյան մասում մեր ավարտեցինք զորհավարք և նախապատրաստեցինք Արևելյան նահապի ստեղծումը»⁸:

ինքը՝ Մուստաֆա Քեմալը, բազմիցս նշել է Հայաստա-

¹ Муштафа Кемал, Путь новой Турции, т. II. М., 1932, стр. 120.

² LIĞAKA, գ. 109, օռ. 3, ռ. 298, ռ. 28.

³ Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye devletinin dış siyasası. İstanbul, 1938, s. 65.

³ Կոնգրեսի որոշումների մասին տես General Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele hatıraları, s. 121—122.

⁴ Կուրդի սեղում, էջ 139—140: Տես նաև Prof. M. Tayyib Gök-bilgin, Milli Mücadele başlıarken. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine. Birinci kitap. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1959, s. 168.

⁵ Կուրդի սեղում, էջ 167—168:

Handwritten notes:
Հայաստանի շարժումը 1919-1920 թթ. հունիսի 23-ից օգոստոսի 6-ը
Կոնգրեսի արդյունքները և դրանց ներկայացումը Քեմալին

Handwritten note: պետական ռեզյուցյուտ.

նի ղեմ հարձակման նախապատրաստման մասին: Այսպես, 1920 թվականի օգոստոսի 14-ի իր ճառում նա բնօրգծել է, որ «Ազգային մեծ ժողովը նրեք միջախիթների (խոսքը Կարսի, Բաթումի և Արզախանի մասին է,—Տեղ.) հարցի կապակցությամբ լիազորել է Մինիստրների խորհրդին օկուպացնել զբրանք՝ հենց որ հնարավորություն ստեղծվի Այսպիսով, հունիսի 6-ին, մեր կողմից Արևելյան բանակին հրաման արվեց պատրաստվել հարձակման»¹:

Այդ հարցին նա հանդուստներեն անդրադարձել է 1927 թ. Քուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում արտասանած իր հայտնի ճառում, որտեղ կանգ առնելով 1920 թ. հունիսին Արևելյան ճակատում ստեղծված իրադրությունները, նա ասել էր հետևյալը.

«Մենք Հայաստանի վրա արշավելու որոշում ընդունեցինք: 1920 թ. հունիսին մենք հրամայեցինք արևելյան շրջաններում նախնական զորահավաք անցկացնել: 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյաղզմ Կարաբեքիր փաշան նըշանակվեց Արևելյան ճակատի հրամանատար»²:

Այսպես, ուրեմն, ղեռնա 1920 թվականի հունիսին, երբ հունական զորքերը ձեռնադիվել էին մեծ առաջխաղացում Քրակիայում ու Անատոլիայում, գրավելով Ադրիանապոլիսը, Էրզրումը, Բրուսան, Բալլըբեքը և մի քանի այլ քաղաքներ, Անկարայի կառավարությունն իր հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էր ոչ թե Արևմտյան ճակատում՝ հուլիսի ղեմ, այլ Հայաստանի սահմանի վրա՝ հարձակման անցնելու համար:

Քեմալական ղեկավար շրջանները, անհանդուրժելի համարելով անկախ Հայաստանի գոյությունը փաստը, հենց սկզբից իրենց հիմնական նպատակը դիտել են Հայաստանի ոչնչացումը, որից հետո միայն, նրանց կարծիքով, հնարավոր կլինեք շարունակել պայքար Արևմտյան ճակատում՝ հուլիսի ղեմ: Թե ինչպիսի նշանակություն էին նրանք տալիս Հայաստանի ղեմ նախապատրաստվող հարձակմանը,

պարզորոշ կերպով երևում է նաև թուրք հայտնի ուղղման պատմարան Ջեվիթի Քերիմի հաղորդած խիստ հետաքրքրաբան տեղեկություններից, որ նա մեջ է բերում «Ռասախոսությունների անկախության համար մյաժ թուրքական պայքարի մասին» վերնագրով իր գրքում:

«Անատոլիայի ղեկավարները,— գրում է նա,— կենտրոնադարձաբան և ուղղման նկատառումներից, դրույթուններ են Արևելյան ավելի լուրջ էին համարում: Քանի որ հուլիսին և Քրանսիայցիների ղեմ սկզբնական շրջանում պաշտպանական խնդրներ էին սրված, ուստի այդ ճակատներում մենք ուղղման աննշան ուժերով ձգտում էինք բուրք միջոցներով խոչընդոտել հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը... Իսկ հիմնական ուշադրությունը գործվում էր Արևելյան ճակատին, որովհետև յառտեղ հաջողության հասնելու զեպում պետք է ոչնչացվեին հայկական բանակը և հայկական պետությունը, որոնք թուրքապալարի նման զեն մնում էին մեր երկրի մարմնի վրա...»³ (ընդգծումը մերն է,— Տեղ.):

Այդ մասին այժմ բացեկիրաց գրում են թուրք պատմաբաններն ու նախկին ուղղման գործիչները՝ և՛ հայտնի պատմաբան, պրոֆեսոր Էնվեր Ջիյա Կարալը⁴, և՛ մտքի հետադիմական ղեկավար Ալի Փուսա Ջերեսոյը, և՛ Քուրքիայի ղեկավարական գերոցներից մեկում քաղաքական պատմություն ավանդող Քահան Ցունալը՝ և ուրիշներ:

Այսպիսով, վերը բերված բառը նյութերը՝ արխիվային փաստաթղթերը, թուրքական ղեկավարներից, այդ թվում Մուստաֆա Քեմալի, ուղղակի խոստովանությունները, ժամանակակից թուրք հեղինակների մեքերքած բաղձաթիվ փաստերը հաստատում են այն անհերքելի ճշմարտությունը, որ թեմալական կառավարությունը վաղուց նախապատրաս-

¹ Mustafa Kemal, *Путь новой Турции*, т. III, стр. 314.

² Prof. Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti tarihi* (1918—1953), Istanbul, 1953, s. 97.

³ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova hatıraları*, İstanbul, 1955 s. 61.

⁴ Talisn Ünal, 1700 den 1958-e kadar türk siyasi tarih, Ankara, 1958, s. 270.

¹ Atatürkün söyley ve demecleri, cilt I. İstanbul, 1945, s. 90.

² Mustafa Kemal, *Путь новой Турции*, т. III, стр. 117.

անի ու մանրամասն մշակել էր Հայաստանի ոչնչացման իր ծրագիրը և սեփական հայաստանաբանական անցյալ այդ ծրագրի իրականացմանը¹:

Պետք է ասել, որ մամանականից թուրք հնգրինակները, փորձելով 1920 թվականի աշնանը Հայաստանի դեմ կատարված ագրեսիան ներկայացնել որդևս ազատագրական պայքարի ամենակարևոր նախապայմանը, բացեիբայց դրում են Հայաստանի դեմ քեմալականների կողմից նախապատրաստվող պատերազմի, հարձակման մասին, որի արդևսական ուժերի կենտրոնացման և այլ հարցերի մասին: Այդ տեսակետից

¹ Այդ բոլորից ճեպ, մեր կարծիքով, մամանակն է վերանայել մեր պատմագրութևան մեջ բովանդակել այն տարածում գտած այն թյուր տեսակետը, որի հիմունք ընկած է հայ-թուրքական պատերազմի գլուխ 1920 թվականին Ստալինի կողմից արված միակողմանի գնահատականը, այն, որ Անտանտի հրահրանքով բաշտնակները մեռաբերելին պատերազմ թուրքայի դեմ (տես Բ. Վ. Ստալինի, Սրկեր, հատ. 4, էջ 425): Ստալինի այդ գնահատականը կրկնվել է այդ ջրջանի պատմութևանը նվիրված բազմաթիվ աշխատութևաներում, որոնց հեղինակները անտեսում են քեմալականների սեփական ագրեսիվ պլանները, Հայաստանի գաղութայնը թուրքա մեր գնկելու կոնկրետ ծրագիրը: հայ-թուրքական պատերազմի մաշմանը, ինչ խոսք, նպատակնց զաշնակների պայմանութևանակն թուրքափառութևանը, այն, որ նրանք մերթելով Սովետական Ռուսաստանի եզմութևանը՝ Հայաստանի բարեք կապիցն ստանառի ինգլերախոսների հետ: Որոշ նկրնակներ էլ, անհարկելով Անկարայի կատարութևան հարձակողական մտադրութևաների մասին, դրանք կապում են քաղաքական Պեմալի թուրքական նախապատերազմի հետ Ալաշկա, Եվեմիրեյան կոտորածի մ-ցը հատուրում պրեմիեր Բ. Տ. Միլևերը ազգագրելով իրականութևանը, գրում է.

«Անատալիայի քաղաքական ու ուղղական գործընկերի մեջ կային Պեմալի թուրքական և Նուշերի քաղաքայն թշնամիներ, որոնք կազմակերպ էին կոմերտմոխի ինգլերախոսների հետ: Նրանք ցտնկանում էին թուրքական ազգային շարժումը չեղել ինգլերախոսական ինտերվենցիայի դեմ պայքարելու և ուղղել այն զեղի չոփնիստական նունը, կոփկառ ժողովուրդների դեմ» (տես «Всемирная история», т. VIII, стр. 452. СОВЕТНИК, М., 1961): Այսպիսով, ստացվում է, որ 1920 թվականի թուրքական առշավանը Հայաստանի դեմ քեմալականների, այլ նրանց քաղաքական հակառակորդների գործն էր: Դրանով էսկ մտախում է այն անհերքելի ճշմարտութևանը, որ քեմալականների գերըն գնացին չոփնիստական ուղիով:

հետաքրքրական են մամանակի քեմալական հայտերի սաղմավան գործիչներեց մեկի՝ գեներալ Ալի Ֆուադ փաշայի (Ջերեսոյի) խոստովանութևանները:

Իր «Ազգային ազատագրական պայքարի մասին» հուշերում Ջերեսոյը հանդրամտորեն անգրագանալով Հայաստանի վրա հարձակվելու նպատակով Արևելյան ճակատում անցկացված նախապատրաստական միջոցառումներին, ցավով նշում է, որ հարձակումը գարնանը տեղի չունեցավ, այլ նոստազվեց պակի ուշ մամանակների: Եթե մայիս ամսում թյուրք Վարսերքի փաշայի ստաշարը՝ Հայաստանի վրա շարժվելու մտախ, ապարիտության շահեղիպեր, ապա 1920 թվականի նոյեմբեր ամսին, Արևմուտքում կատարված կարևոր փոփոխութևաների շրջանում, Արևմտյան ճակատը կրկնակի շափով կուժեղանար...»¹: Հեղինակի կարծիքով հենց մայիս ամսին էր ստեղծվել այն սամենարանկապատութևանը, որն անհրաժեշտ էր թուրքական հարձակումը սեղել համար: «1920 թվականի մայիս ամսին, — գրում է Ջերեսոյը, — հայիական բանակը զբաղված էր բոշահեկյան ներքին ապստամբութևանները (խոսքը Մաշխյան ապստամբութևանի մասին է, — հեղ.) ճնշելով և Հյուսիսում աղբրելուներին կանգնեցնելով: Մենշևիկյան վրաստանը ի վիճակի չէր Հայաստանին օգնելու: Անա աղյուրի ղովարչի կացութևան մեջ դանդաղ հայտերի դեմ կանգնած էր երեք կանոնավոր ղովիղիաներից և կամավորական խմբերից բաղկացած 15-րդ զորամասը: Այս զորամասն ի վիճակի էր հանրին արագ կեղավով պարտութևան մատակել» (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Մական ինչ՝ այդ հարձակումը գարնանը տեղի չունեցավ, հետաձգվեց: Քննելով այս հարցը, Ջերեսոյը գրում է, որ Աղբրային մեծ ժողովը նախազանք (Մուստաֆա Քեմալը, — հեղ.) և միխտորների կարկենաք Հայաստանի դեմ առշավանը հետաձգեցին այն բանից հետո, կրք Աղբրային մեծ

¹ Ali Fust Cebesoy, Millt mbcadele Ankaralari, s. 511.

² Նույն տեղում, էջ 485:

գեւուցեալ թարգմանում

ժողովի նախագահի ստորագրութեամբ հետևյալ հեռագիրն ուղարկվեց Քյազըմ Կարաբեքիր փաշային. «Մինչև որ խաղութեան կոնֆերանսում մեր հանդեպ ընդունված որոշումները վերջնականապես պարզ չդառնան, ներկայումս, երկու վեբերին և արտաքին իրադրությունից, ձեռնտու չէ զբրկվել դաշնակից պետությունների հետ համաձայնության գաղտնեարձագրությունից... Հայաստանի վրա հարձակումը դաշնակից տերությունների և Անժրիկայի համար առիթ կհառայի մեզ պատերազմ հայտարարելու...»¹ (ընդգծումը մերն է, — Հեղ.):

Այսպես, ուրեմն, Քեմալի ստորագրութեամբ ուղարկված այս հեռագրից պարզորոշ կերպով նրևում է, որ Անկարայի կառավարությունը դեռևս հույս ուներ հակասովետական զորքային մեջ մտնել Արևմտաքի իմպերիալիստական տերությունների հետ և այդ իսկ պատճառով ասելովամ էր որոշ ժամանակով հետաձգել նախատեսված արշավանքը:

Ժամանակակից թուրք հեղինակների վերջ բերված ուղղակի խոստովանությունները և, ընդհանրապես, թուրքական ազգային-ազատագրական պայքարի հենց սկզբնական շրջանից բնավարկանների վրամ թաղարկանությունը գալիս են հաստատելու այն միտքը, որ բնավական շարժումն էր ծագման իսկ օրից ունեցավ Քուրդիայի ազգային թուրքազգային բնորոշ մի առանձնահատկություն. մի կողմից, այն հակաիմպերիալիստական էր ու ազգային-ազատագրական՝ ուղղված արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ, իսկ մյուս կողմից, այդ շարժումն Արևելքում ընդունեց նվաճողական, իմպերիալիստական բնույթ Քուրդիայի հարևան Անդրկովկասի ու նրա ժողովուրդների նկատմամբ: Եվ այդ դավթողական բնույթը թուրք հեղինակները հրամքում են օրպես Քուրդիայի ազգային-ազատագրական շարժման թաղկացուցիչ մասը հետ աշխույժ. թուրքական աղբյուրայի հետևյալը 1920 թվականի հուլիս-թուրքական պատերազմում ձեռք բերած հաղթանակը թուրք հեղինակների կողմից մեկնարան-

վում է որպես ազատագրական պայքարի հետագա ծավալման կարևոր նախապայմանը Այսպես, պրոֆեսոր Էնվեր Ջիյա Կարաբը «Քուրդիայի սեպարատիկայի պատմություն» մեջ գրում է. «Արևելքում հայերի դեմ տարած ազգային հաղթանակը անկախության համար մղված մեր պայքարի առաջին հաղթանակն էր»² (ընդգծումը մերն է, — Հեղ.): Իսկ Ջեմալ Քուրբանը հիշյալ հաղթանակի հետ է կապում ազգային-ազատագրական պայքարի հետագա ճակատագիրը՝ «Եթե Կարաբեքիրը Արևելքում հաղթանակ չտաներ, ի՞նչ կլինեք ազգային կյանքի բախտը...» գրում է նա:³

Նույն զեմաստանական է ստույգ նաև Ջերեսալը, որն էր հուշերում առաջին անգամ հրատարակում է 1920 թվականի նոյեմբերի 28-ին Քեմալի ամենամերձավոր զինակցի, այն ժամանակ Արևմտյան ճակատի գլխավոր հրամանատար Իսմեթ բեյի հուտայիրը Քյազըմ Կարաբեքիրին.

«Եմ սիրելի, իմ շատ սիրելի կարայր Քյազըմ... Արևելքի արշավանքը կյանքի կտրեց մեզ և մեր դատը: Այն աստիճան տանջվել, այն աստիճան նեղվել էինք, որ նորից շունչ առնելու համար անհրաժեշտ էր վճռական են կլը: Աստուծ օգնությամբ զու այդ կերը կատարելապես ճիշտ և հաջողությամբ դասր...»⁴ «Հասկանալիս Մուստաֆա Քեմալ փաշան, — շարունակում էր Իսմեթը, — չգիտի ինչպես արտահայտի իր կրթաագիտությունը Քյազըմ է կրկնում են նույնը»⁵ (ընդգծումները մերն են, — Հեղ.):

Այսպիսով, թողարկելով 1920 թվականի աշնան թուրքական արշավանքի որևէ նպատակները, ժամանակակից թուրք պատմաբանները որևէ տերիտորիայի նվաճումը, խաղաղ բնակչության մասնայական բնաջնջումը, բնավական զորքի գաղանձարկի շարադրությունները (որի մասին կխոսվի ստորև) զնահատում են որպես «ազատագրական», «անկախության» համար մղված պայքար:

Քուրք հեղինակները, զինպի Հայաստան կատարած բն-

¹ Prof. Enver Ziya Karal, s. 97.
² Cemal Kutay, s. 62.
³ Ali Fuat Cebesoy, s. 485—486.

¹ Ali Fuat Cebesoy, Milli mücadele hatıraları, s. 452.

մաշական ազդեցության արդարացեցելու համար, դիմում են փաստերի, պատմական իրականության նեղագիտման մի այլ մեկ՝ փորձում են գործն այնպես ներկայացնել, թե իբր Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը հավանություն էր տալիս Քուրբուռլի ազդեցիվ գործողություններին:

Քաղկեմ փաշան Քեռեխից կարաբեքերին ուղարկած վերոհիշյալ նամակում, վերջինիս օգոստոսի ու հայաստաց ձգտումները խրախուսելու նպատակով, «հավաստեացնում էր» նրան, որ սովետական ղեկավարները չեն միջամտի և որևէ նեղ չեն խոչընդոտի թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը Հայաստանում:

Շնչանկություն մի տուր այն բանին, որ բոլշևիկները էպպես կարող են հովանավորել Հայաստանին,— գրում էր նա՝

Քաջ հայտնի է սակայն, որ հունիս ամսին Հայաստանի վրա թուրքական բանակի նախատեսվող հարձակումը հեռավորվեց հենց Սովետական Ռուսաստանի կառավարության միջամտության շնորհիվ: Քուրբուռլի Ազգային մեծ ժողովը նախագահ Սուսանոֆա Քեմալին ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինի 1920 թ. հունիսի 3-ի նամակում որոշակիորեն արտահայտվում էր Սովետական Ռուսաստանի վերաբերմունքը Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ: Հիշատակվող Քուրբուռլից հայտնաբերված փոքրամասնական, Քրզասանին, Լազիստանին, Բաթումի մարզին ու Արևելյան Թրակիային իրենց բախտը անձամբ անօրինիլու առթիվ սպրիլի 26-ի Քեմալի նամակում արված խոստման մասին, Սովետական կառավարությունը ընդգծում էր, որ դրա տակ ինքը օրհնակաբար ենթադրում է առջ տեղերում պառա հանրաքվի անցկացում՝ գաղթականներին և վտարանդիների մասնակցությամբ, որոնք իր մասնակցին իրենցից անկախ պատճառներով առկալում են կելի թողնել իրենց հայրենիքը և որոնք պետք է վերադարձվեն հայրենիք՝ Գրանով իսկ Սովետա-

կան կառավարությունը՝ պարզորոշ կերպով հակադրել էր տալիս, որ հիշված շրջանների հետագա նախատարբեր ստանց կողմնակի միջամտության, խաղաղ նսնապարեով կորոշի ինքը ժողովուրդը Միտամունակ, այս փաստաթուղթը վերջում էր այն մտայն, որ Սովետական կառավարությունը օտենդում նոր իրադարձության պայմաններում հնարավոր էր համարում Քուրբուռլից հայտնաբերված փոքրամասնական 1917 թ. ղեկավարների 20-ի ղեկավար կիրառումը՝

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը հույս էր հայտնում, որ Անկարայում ստեղծված թուրքական նոր կառավարությունը հավատարիմ կմնա 1920 թվականի ապրիլի 26-ի Քեմալի նամակում առաջ քաշված սկզբունքներին, որոնցից մեկն էլ Քուրբուռլից հայտնաբերված իր բախտ անձամբ անօրինիլու խոստումն էր: Չիչերինի 1920 թ. հուլիսի 18-ի հեռագրում՝ բանակցությունների հարցի առթիվ, գաղտնիցական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրին առկում էր, որ «Այն բարեկամական հարաբերությունները, որ Սովետական կառավարությունը փորձում է հաստատել Փոքր Ասիայի թուրքական ազգային կառավարության հետ, նայի միջի այլոց, օգտագործում է, որպեսզի հայ ժողովրդի համար հնարավորություն ապահովի իր զարգացման համար

1 Հայտնի էր որ հիշյալ ղեկավար հայտնական Քուրբուռլի հետևանքով առկում մեկ քրմած հայրենիքը իրավունք էր վերապահում վերադառնալ իր հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստան և այստե՛ հանրաքվի մեկնացով որոշել այդ անբերաբարների հետագա նախատարբեր Քուրբուռլից հայտնաբերված մասին ղեկիւնք մասնակցին կայնում վերահասարակ առկամական Քուրբուռլից հայտնաբերված ազդեցության հետևանքով: Ոչնչևեք իրավաբարները նշում է ՍՍՍՏ արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերի ժողովումում, 1918 թ. փետրվարին թուրքերը, որպես առիթ պատգարծելով հենց իրենց կողմից հրահրված միջոցառար հայրենիքը նշումների և մասնակցական սպառնալիցության մեկն, իրենց քորքերը մարդին «Քուրբուռլից հայտնաբերված անբերաբարների հայ ազգաբնակչությանը գրեցին ժողովուրդների ղեկիւնքով նախատեսված պառա ինքնորոշման իրավունքի իրականացնելու հնարավորությունը»: Ցնա «Документы внешней политики СССР», т. I, М., 1957, стр. 712.

1 Семах Кутая, с. 27.

2 «Документы внешней политики СССР», т. II, М., 1958, стр.

բավականաչափ տերիտորիա ձեռք բերելու Փոքր Ասիայում... Բացառապես Սովետական կառավարության խաղաղասիրական ձգտումների ազդեցության տակ թուրք նացիոնալիստները դադարեցրին իրենց ակամա զորակազմը, որը նպատակ ուներ նոր հարված հասցնել հայ ժողովրդին... Սովետական Ռուսաստանը կշարունակի ընթանալ ամեն մի ազգության աշխատավոր մասնանների նկատմամբ անաշուտ բարեկամական վերաբերմունքի այդ նույն ուղղով, և հայ ժողովուրդը կարող է հույս դնել նրա մշտական բարեկամական վերաբերմունքի ու նրա ուժերի սահմաններում՝ նրա օգնության վրա՝ հույ ժողովրդին սպառնացող նոր արշավանքի ազդեցող կանխելու համար¹:

Այս հարցում Սովետական կառավարության գրոված ուրուշահի և հաստատուն դիրքը Անկարայի ղեկավար շրջաններին ստիպեց հետաձգել Հայաստանի վրա նախապատրաստվող հարձակումը: Դա պարզորոշ երևում է նաև Ազգային մեծ ժողովում Մուստաֆա Քեմալի արտասանած ճառից, որտեղ նա Մեջլիսի անդամներին փրազիկ պահելով վերք հիշատակված նոտայի մասին, ընդգծել էր, որ Սովետական կառավարությունը միանակամորեն դեմ է թուրքական զորքերի հարձակմանը Հայաստանի վրա և այդ պատճառով հուլիսի 20-ին իրենց սովորված եղանակով որոշում ընդունել Արևելյան բանակի հարձակողական գործողությունների նախապատրաստումը դադարեցնելու մասին:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանը նվաճելու հնարավորությունը, — ասել է նույն ճառում Քեմալը, — այդ հարցը չի կարելի դիտել մեկուսացված. «Հայաստանի հետ հարաբերությունները կապում են Արևելքում ընդհանուր վիճակի և բուլեմիկյան կառավարության հետ թուրքիայի ունե-

¹ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ սնդուկի մեծ և սովետական իշխանության հաջման ահը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու): Հոկտ. ՄՍՍԻ գիտ. ազգային գրադարանի հրատարակչություն, Երևան, 1960, էջ 333:

ցած ընդհանուր փոխհարաբերությունների փոքր մասը, մի կողմը միայն»²:

Ընդունելով Սովետական Ռուսաստանի միջնորդությունը, Անկարայի կառավարությունը համաձայնից հասունկ պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա, նպատակ ունենալով ցույց տալ, թե լինոք իր կողմնակից է վիճելի տերիտորիայ հարցերը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու Իրականում, սակայն, քեմալականները երբեք չեն հրաժարվել իրենց ազդեցվածություններից, նրանք միայն սպասում էին հարմար առիթի՝ իրենց վաղորտը ծրագրած պլաններն իրականացնելու համար:

1920 թվականի հուլիսի 19-ին թուրքական պատվիրակությունը Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի բեյի ղեկավարությամբ ժամանեց Մոսկվա: Պատվիրակությունը մի շարք հանդիպումներ ունեցավ ՌՍՖՍՐ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինի և նրա տեղակալ Լ. Մ. Կարախանի հետ, ինչպես նաև ընդունվեց Վ. Ի. Լենինի կողմից: Այդ հանդիպումների և բանակցությունների ժամանակ պարզվեց, որ թուրքական կառավարությունը մտադիր չէ տերիտորիայ հարցերում հետևելու իր կողմից նախկինում որպես հիմք ընդունած սկզբունքներին:

Ինչպես հայտնի է, 1920 թ. ապրիլի 26-ի Քեմալի նամակում հռչակվում էին Անկարայի կառավարության արտաքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքները, այդ թվում՝

Թուրքական պետության մեջ միայն անվիճելի թուրքական տերիտորիաների ընդգրկում:

Թուրքհայաստանին և խաղը ազգաբնակչություն ունեցող այլ տերիտորիաներին ազգային ինքնորոշման իրավունքի վերապահում և այլն³:

¹ Atatürk'ün söyley ve demeçleri cilt I, s. 89—90: Այս մասին տես նաև Ali Fuat Cebesoy, Siyasi hatıraları, «Vatan», 14. III, 1954.

² Գրաքննության և Լուսավորության նախարարության «Документы внешней политики СССР», т. II, стр. 454—455, 725.

Վերոհիշյալ սկզբունքները հիմք ընդունելով, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Մոսկվայի բանակցությունների մասնակ առաջ բաշեց սրբազրական սահմանի սկզբունքը՝ հիմնված մինչև համաշխարհային պատերազմը գոյություն ունեցող ազգային փոխհարաբերությունների վրա նշելով դրանից՝ Սովետական կառավարությունը բանակցությունների ընթացքում պահանջում էր «հին Բուրբակյան սահմանի աշխարհի փոփոխում (ոնկիֆիկացիա), որի հետևանքով մասնակցական բնակչության գերհաստի Հողերը անդրեն Բուրբակյանի, իսկ այն հողերը, որտեղ մինչև 1914 թվականի է հայկական մեծամասնություն՝ անցնեն Հայաստանին»¹:

Բուրբակյան կառավարող շրջանները, սակայն, հակառակ վերևում հիշված իրենց դիրքի ու սկզբունքների, և ղեկավարվելով սոց Հայաստանի նկատմամբ նվաճողական ձրցատունքով, հրաժարվեցին Սովետական կառավարության սրբաբայի առաջարկներեց և դրանով իսկ Մոսկվայի բանակցությունները ձախողման հասցրեցին:

Մոսկվայի բանակցություններին մասնակցած Բուրբակյան պատվիրակության անդամներից մեկը, հետագայում Սովետական Ռուսաստանում բեմադրական Բուրբակյան առաջին դեպան Աի Ֆուադ Ջեբեսոյը, 1955 թվականին հրատարակած իր «Մոսկվայան հուշերում» խոսելով 1920 թվականի ամսան բանակցությունների մասին, փորձում է թողարկել Անկարայի կառավարության ազդեցիվ պլանները և իրերի վիճակն այնպես ներկայացնել, որ իրը վերջինիս անբարորդալ պահանջները միանգամայն օրինական էին և վերաբերում էին զուտ Բուրբակյան հարցին:

«Անկարայի կառավարությունը» — գրում է Ջեբեսոյը, — շունը որևէ թշնամական մտադրություն իր հարեան կրկրների նկատմամբ և չէր նկատաչանում այն նպատակ, բան իր անկախության և ազատության հասնելը՝ ազգային սահմանների շրջանակներում»² (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Փարբ հեղինակները, նենգափոխելով փաստերը, Ասիական Ռուսաստանի կառավարությանը մեղադրում են Մոսկվայի բանակցությունները ձախողելու մեղ: Այսպես, պրոֆ. էնվեր Քեհնան Եսպոլյուն իր «Բուրբակյան սեպտեմբրիկայի պատմության» մեջ պնդում է, որ համաձայնությունը տեղի չունեցավ ԲՅՅԱԲ կառավարության դրաված դիրքի պատճառով, այսինքն՝ փաստորեն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը մեղադրում է բանակցությունները ձախողելու մեղ: Նույն հոսանք են կրկնում Մուրբերեն Վյամիլ Սուն՝, պրոֆեսոր էսմեր³ և Քեվիֆիկ Քլլիրլըօլյան:

«1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում ստորագրված բուրբակյան նախնական համաձայնագրի չկրկնման հետևանքան պատճառն այն էր, — գրում է Քեվիֆիկ Քլլիրլըօլյան, — որ սովետները նպատակադրվել էին մեր արևելյան վիլայեթների հողեր տալ դաշնակցական հայերին» (ընդգծումը մերն է, — հեղ.): Այսպ, կեղծիվով պատմական փաստերը, փորձում է արգարացնել բեմադրականների 1920 թ. աշնան արշավները Հայաստան, ներկայացնելով այն որպես խաղաղասիրական մի բալլ: «1920 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին զաշնակցական Հայաստանի դեմ սկսած մեր կարճատև ռազմական գործողությունները նպատակ ունեին այլ շրջանում խաղաղություն ու անորոշություն հաստատել և մեր «ազգային ուխտան իրականացնել»⁴:

Սակայն բեմադրական Բուրբակյան այս ազդեցիկան Հայաստանում

¹ Enver Behnan Sapolyo, Türkiye Cumhuriyeti tarihi. İstanbul, 1954, s. 67.

² Mükerrrem Kâmil Su ve Kâmil Su, Türkiye Cumhuriyeti tarihi İstanbul, 1957, s. 77—78.

³ Prof. Ahmet Sükrü Esmir, Türk diplomasisi (1920—1955).

⁴ Yeni Türkiye, İstanbul, 1959, s. 69.

⁵ «Belleten», Temmuz, 1961, s. 479.

Տե՛ս նաև Նույն հեղինակի գիրքը՝ «Atatürk Anadolu'da». Ankara, 1959, s. 20.

⁶ «Belleten», Temmuz, 1961, s. 489. Տե՛ս նաև Ali Fuat Cebesoy, Siyasal hatıraları. «Vatan», 21. III. 1954.

¹ «Документы внешней политики СССР», т. II, стр. 726—727.

² Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları, s. 90—91.

տանի դեմ, որը թուրք պատմաբանները հրամայում են որպես «օրինական» մի ձեռնարկում, նպատակ չունեի միայն Հայաստանը նվաճել: Այն միտածամանակ ուղղված էր Սովետական Ռուսաստանի դեմ և կրում էր վատ բողոքական հակասովետական բնույթ: Այդ մասին իր ժամանակին գրել է Վ. Ի. Լենինը: 1920 թ. հոկտեմբերի 9-ին «Խեղագուրջիկայի» ներքին և արտաքին գրուբյան մասին» իր գեկուցման մեջ Վ. Ի. Լենինը, նշելով, որ Կովկասում գրուբյունը բարդ է, եզրակացնում էր, որ բնաձևականները, հավանական է, չեն բավարարի միայն Հայաստանի նվաճումով. «Վերջին թուրքերը սկսեցին հարձակումը Հայաստանի վրա՝ նպատակ ունենալով գրավել Բաթումը, իսկ այնուհետև, հնարավոր է, և Բարսեռն»:

Քե ինչպիսի «խաղաղություն և անդորրություն» էին հաստատել քեմալական զորքերը Հայաստանի վրա 1920 թ. սեպտեմբերին ձեռնարկած արշավանքի հետևանքով նրանց կողմից գավթած շրջաններում, երևում է բազմաթիվ արխիվային նյութերից և ՍՍՌՄ արտաքին գործերի մինիստրության կողմից վերջինս հրապարակված փաստաթղթերից: Բերենք մի քանիսը:

Այսպես, մի փաստաթղթում, որտեղ մանրամասն նկարագրվում էր թուրքական զորքերի կողմից Կարսի գրավումը, ասված էր, որ քաղաքում և նրա շրջակա գյուղերում խաղաղ հայ ազգաբնակչության ջարդերը շարունակվում էին մտնող նրիտ շարքով: Սպանվածների թիվն անհամար է... «Գրավելով Կարսը... ասվում էր այնուհետև հիշյալ հազարազրույցան մեջ, — թուրքերն անմիջապես ձեռնամուխ եղան Սարիղամիշ և էրզրում արտահանելու այն ամենը, ինչ որ արժեք էր ներկայացնում՝ հրանոթներ, արիներ, զործարանների և արհեստանոցների մեքենաներ, անալիս կահույք և

այլն»:¹ Մեկ ուրիշ հաղորդման մեջ ասվում էր. «Կոստրածներից փրկված բնակչությունը դատապարտված է սովամահության և տնյուր գրկանքների, քանի որ Կարսի և Անքրանից քաղաքի շրջանները վերջնականապես անտեսապես քայքայված են: Այդ տեղերից թուրքերը արտահանել են եղած ամբողջ հացը, լրիններ և այլ սննդամթերքներ: Չեն թողել ոչ մի գլուխ անտանու կով, ձի, ոչխար, ամբողջը բշվել է էրզրումի կողմը... Տեսնականապես այս մահացու սխտանին զուգահեռ, թուրքերն այդ շրջանները ներխուժելու սուսքին իսկ օրից սկսեցին անողոր ջարդերը... Ակբասաղաքաղյի և Հայաստանի շրջանների մի քանի տասնյակ գյուղերի հայկական բնակչությունը օրի է քաշված...»:²

Մի այլ փաստաթղթում, կասի աշխատող Կոստանաշվիլին Սովետական Վրաստանի արտաքին գործերի մինիստրությանը ներկայացրած հուշագրում մանրամասն նկարագրում էր թուրքերի կողմից Անքրանից քաղաքի գրավումը. «Պուրքերը հանեցին ուղոր հետգրային սարքավորումները, կտրեցին քաղաքը ամբողջ աշխարհից և ձեռնամուխ եղան իրենց հրեշավոր սլանի իրագործմանը՝ մի ամբողջ ժողովրդի ուղեշարժան ծրարին: Փաղաքի գեպի գյուղ և գյուղից գեպի քաղաք տանող բոլոր Հանպարճները փակվեցին, ոչ մի բան բաց չէր թողնում: Փաղաքում անդամները լիար Այստեղից մի հետևողից՝ բնակչության սովամահանելու թուրքերի համար արդյունքների փայլուն էին. շրջվոր բնակչությունը և զաղթականները մահանում էին հարյուրներով: Գիսկները հայաբնու համար փոխադրական միջոցներով չէին բավարարում... Տեղական իշխանությունների կողմից ստեղծված հանձնաժողովի մտաովոր հաշվումների համաձայն, քաղաքի և Անքրանից քաղաքի գավառի օկուպացման շրջանում բնակչության կորուստները հետևյալն են. աղամարդիկ՝ 30 հազար սպանված, 20 հազար վիրավոր, 16 հազար վերիններ, 10 հազար սովից մահացած: Կանայք՝ 15 հազար

¹ В. И. Ленин. Доклад о внутреннем и внешнем положении республики на совещании актива Московской организации РКП (б) 9 октября 1920 года. «Ленинский сборник», XXXVI. Госполитиздат, М., 1959, стр. 131.

² ЦГАКА, ф. 109, оп. 3, д. 241, л. 12.

³ Եւզիս տեղում, գ. 304, ք. 25:

սպանված, 5 հազար վիրավոր, 3 հազար զինք տարված, հազար հոգի սովից մահացած Երեխաներ՝ 5 հազար սպանված, 3 հազար վիրավոր, 10 հազար քաղցից մահացած»:

Սովետական Հայաստանի ժողովուրդների նախագահ Ա. Մյանիկյանը ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտեի Գ. Վ. Չիկերինին ուղղված հեռագրում 1921 թ. հունիսին տեղեկացնում էր, որ Ալեքսանդրապոլից թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո քաղաքի շրջակայքում հայրենասիրելի են կանանց և երեխաների հազարավոր դիակներ: «Հետաքննող հանձնաժողովը այժմ վերաքցել է իր աշխատանքները, որի արդյունքների մասին հազորում եմք Ձեզի գիտաբլագան...» «Հանձնաժողովը, — ստվում էր ամուսնուհեռագրում, — Աղբուղիի և Ջալալուի շրջաններում հաշվել է 12.050 դիակ, որից 80 տղայոր՝ 5-ից մինչև 12 տարեկան երեխաներ են, երեսուսուրդ կանոնաց և աղջիկների բազմաթիվ դիակներ կան: Վերջում ստվում էր, որ Ալեքսանդրապոլի հանձնաժողովի հավաքած տվյալների համաձայն, թուրքերի կողմից սրի մասնվածների ընդհանուր թիվը կազմում է 60 հազար, որից աղամարդիկ՝ 30 հազար, կանայք՝ 15 հազար, երեխաներ՝ 5 հազար, աղջիկներ՝ 10 հազար: Ալեքսանդրների թիվը՝ 38 հազար, որոնցից աղամարդիկ՝ 20 հազար, կանայք՝ 10 հազար, զինուոր, զինուորի աղջիկներ՝ 18 հազար, որոնցից կենդանի են մնացել ընդամենը 2 հազար մարդ, մյուսները մեռել են սովից, սրտից կամ սրի են մահանում»:

Իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիտեի 1920 թ. դեկտեմբերի 24-ի զեկուլյուսում ներքին գործերի կոմիտարին՝ ցավառի գյուղերում թուրքական զորքերի կողմից կատարված սպանությունների և Քալանի մասին ստվում էր հետևյալը.

«Չտանելված ու լլսված սճրադործություններ են տեղի

ունենում գավառում... Բոլոր գյուղերը թալանված են, լիս ոչ մայ, ոչ հացահատիկ, ոչ շորերեն, ոչ վառելիք: Գյուղերի փողոցները լցված են դիակներով, պահար լրացնելու գալիս են քաղցն ու ջուրը՝ մեկը մյուսի հետևից տանում զոհեր ու զոհեր: Այս դեռ ոչինչ, ավելի անասանելի է դառնում այս բոլորը, երբ սակայնները ծաղրում են իրենց զեյրիներին ու աշխատում են ավելի սուկալի ձևով պատժել ժողովրդին և նորից իրենց բալարաբլած շհամարիզով, զվարճանում են, ենթարկում են զանազան տանջանքների, ծնողներին ստիպում են սուլ ալը զուհիներին իրենց հարսկատ 8 տարեկան աղջիկներին և 20—25 տարեկան որդիներին: Ասաջիններին բռնաբարում են, իսկ երկրորդներին սպանում, և այս բոլորը կատարում են ծնողների ներկայությամբ: Այսպես են վարվում բոլոր գյուղերի հետ. մինչև 40 տարեկան աղջիկներին և տիկիներին տարել անհետացրել են, իսկ աղամարդկանց մինչև 45 տարեկանը սպանել: Այս գյուղերում մարդիկ կան: Անպատմելի, շտանված գրություն է»¹

Կարելի է նման քաղամթիվ փաստագրեր բերել, սակայն բերված փաստերն էլ ամենայն պարզությամբ ցույց են տալիս թուրքական զորքերի հարձակման լուծ նպատակները:

Թուրք հեղինակների կեղծիքը՝ քեմալական բանակի «խաղաղասիրական» միախախ մասին Անդրդավիասում և մասնավորապես Հայաստանում, ունի իր արմատները: Դեռ այն ժամանակ (1920 թ. աշնանը), երբ թուրքական Նորաշենքը ներխուժել էին Հայաստանի տերիտորիան՝ շարժվելով զեյրի երկրի խորքը, հրի ու սրի մասանելով գյուղերն ու քաղաքները, ոչնչացնելով խաղաղ բնակչությանը, սեփ թուրքախախի կատաղարության զորքերն իրենց սվինների հետ բռնում են ոչ թե բռնություն, այլ ապատաղարում գաշնակների լծից: Քյարը կարսերիքը թուրքական բանակի հարձակման նախ-

¹ «Политархив МИД СССР», инв. № 53351, л. 14.

² «Архив внешней политики СССР», ф. 132, оп. 4, л. 6, к. 14, л. 52.

¹ Հեղինակիչան աղբյուրառական մեծ սեկուլյուսիս և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, էջ 447—448:

որյակին հատուկ կօշ արձակեց Հայաստանի բնակչությանը, որի մեջ առկամ էր, որ սեբեմյակահների հարձակման նպատակն էր դաշնակներից փրկել ինչպես քրիստոնեական, այնպես էր մահմեդական ճնշված բնակչությանը¹։ Իսկ Ռիֆլիսում Անկարայի կառավարության ներկայացուցիչ Բյազզեմ թեյը Հայաստանի գրաված շրջանները Թուրքիայի կողմից կոչվեց ավերելու, բնակչությանը արի բաշխույց հետո ցնիկարար հարապարեց. «Մենք հետո ենք Հայաստանը ոչնչացնելու մտքով և ցանկանում ենք ինքնուրույն դիմոկրատական Հայաստան Հայաստանը կհաստատի, որ ոչ մի դաժանություն չի եղել մեր կողմից սկուպացված շրջաններում»²։

Փեմայականների դիմազդեցիկ ծայրահեղ արտահայտություններից էր 1920 թ. հոկտեմբերի 28-ին «Անատոլիայի գերձակառության» դիմումը Համաշխարհային հասարակական կարծիքին Անկարայի կառավարության անունից ֆրանսերեն լեզվով տարածվող այս «հաստատվելու» բեմայականնրը պարզաբանումներ» էին տալիս «Թուրքական ազգայնական ուժերի և հայկական հրատակների միջև կռվիկանում տեղի ունեցող կռիվների կազմակերպությանը» (ընդգծումը մերն է.— Ննդ.)։ Նեղափոխելով իրական զեպերը, բեմայական կառավարությունը հիշյալ ուղեւորին մեջ պայտանականս վիճակագրական տվյալներ էր բերում Կարսի և այլ շրջաններում Թուրք մահմեդական ազգաբնակչության նկատմամբ հայերի կողմից իրը գործադրված սպառնալուծումներին», «199 գյուղերի հրկիզման մասին և այլն։ Ամբողջովին շինծու այդ հարաբարության վերջում Անկարայի կառավարությունը փորձում էր բամաշխարհային հասարակական կարծիքին համոզել այն բանում, որ «Բափլված

արյան պատասխանատվությունը բեկնում է միայն և միայն հայերի վրա»³։

Մի ժամանակ, Անդրկովկասում վարած իրենց նվաճողական քաղաքականությունը բեմայականները փորձում էին թողարկել Քուրդիայի անկախության համար Անտանտի դեմ պայքարելու լուրճըով, որն այդ շրջանում ժողովրդական զանգվածների մաս լայն տարածում էր գտել Միանգամայն իրավացի է Ա. Ք. Նալբաչը, գրելով, որ «Հայաստանի դեմ պատերազմը նրանք ներկայացնում էին որպես Անտանտի դեմ մղվող պայքար, որը նրանց հնարավորություն տվեց թողարկելու իրենց ագրեսիվ նպատակներն Անդրկովկասում»⁴։

Այդ հարձակման նպատակը, սակայն, ինչպես ցույց տրվեց վերևում, բյուրոյին այլ էր։

1920 թվականի սեպտեմբերի 24-ին դաշնակցական ջոկատները փորձեցին Օլթիի շրջանը մաքրել Թուրքական զորամասերից։ Պեսը է նշել, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով հայկական մի շարք տերիտորիաների հետ միասին Օլթիի շրջանը ևս անցնում էր Քուրդիային։ Սակայն հարտն է, որ Բրեստ-Լիտովսկի կողմովից պայմանագրերը ՌԽՍՄ կառավարությունը 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ի նոտայով չեղյալ էր հայտարարել։ Հեղյալ նոտայում մատանդվում էր, որ Թուրքական կառավարությանը կուպիս կերպով խախտել է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածը, որով նախկինում Ռուսական Ռեպուբլիկայի կազմի մեջ մտնող Կարսի, Արզահանի և Բաթումի մարզերի հետագա հակառակորդ պետք է որոշվեր տեղի ազգաբնակչության պատահարների միջոցով։ «Մերնչեղ.— ասվում էր վերոհիշյալ նոտայում,— պայմանագրի կնքումից հետո այդ մարզերը գրավվեցին Թուրքական ռազմական ուժերի կողմից և նրանց նկատմամբ կիրառվեց ռազմական սկուպա-

¹ Центральный партиярий ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 85, оп. 14, д. 21, л. 1.

² Մույն տեղում, գ. 22, ք. 51։

³ Տե՛ս ՀՍՄԹ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ք. 200, ք. 1, գ. 867, ք. 401։

⁴ ՀՍՄԹ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ք. 200, ք. 1, գ. 867, ք. 411։

⁵ А. Б. Калашев. Интервенция и гражданская война в Закавказье, стр. 321.

ցիայի ուժիմ, որն ուղեկցվում էր խաղաղ բնակչության հանգիստ գործադրող անվտանգության կոդիցիտով և բռնությունը... Այնուհանդերձ, նուստում մեղադրվում էին թուրքական իշխանությունների կողմից անցկացված այսպես կոչված «հանրաքվեի» մեթոդները: Հիշյալ մարզերի բնակչությունը նախատես ահաբեկվել և դրվել էր այնպիսի պայմանների մեջ, որ երեք մարզերին վերադասված իրավունքը վեր էր անվել նրա նկատմամբ բացահայտ ծաղր ու ծանախի բնորոշյան նախորդակի հնդկադավան վաշիտը բոլոր բացառացիները արտաքսվել էին հիշյալ վայրերից. ձերբակալվել, իսկ նրանցից շատերը, նույնիսկ գեղակահարվել: «Վեարկությունը» տեղի էր ունենում թուրքական իշխանությունների բացահայտ հակառակության տակ, նման պարագաներում արդյունքով զոլվար չէր կանխորոշվել:

Ռուսաստանից խլված մարզերի բնակչության նկատմամբ գործադրված բռնությունը համարելով թրեւս-կիտովայի պայմանագրի 4-րդ հոդվածի էական խախտում, Սովետական կառավարությունը հայտարարում էր, որ նա այդ կարող համաձայնվել Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մարզերի բնակչության այսպես կոչված կամքի արտահայտման հետ և այդ բնակչության իր մարզերում նոր կարգ հաստատելու իրավունքը համարում է շրջապարծված և, այսպիսով, նշված մարզերի նոր կառուցվածքի հարցը բաց է մնում: Չնայած այն բանին, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Թրեւս-կիտովայի պայմանագիրը լեզու էր հայտարարել, ուստի և Անկարայի կառավարությունը պարտավոր էր Օլթիի շրջանը ևս մարզել իր գործերից, վերջինս ու միայն մտադրել չէր ճանաչել Հայաստանի իրավունքները: Հիշյալ անխորտրայի նկատմամբ, այլև ինքն իր պատրվակ փնտրում հարձակման անցնելու համար Պետր էլ տան, որ թմայական զեկավար շրջանները հենց սկզբից բացառել արտահայտել էին իրենց վեարկերությունը պե՛տի Թրեւս-կիտովայի պայմանագրերը Այսպես, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի բացման օր՝ 1920 թ. ապրիլի 23-ին, արտասանած իր հա-

տում Մուստաֆա Բեմալի ուղղակի հայտարարեց, որ «Թուրքիայի սահմանները պետք է ընդգրկեն Բաքումը, Կարսը, Արդահանը՝ Կովկասում, Մուսուլը և Գիարրեքիքը՝ Միջագետքում»¹ (ընգրծումը մերն է, — հեղ.):

Ձգանլով իրենց ձեռքում պահել Օլթիի շրջանը, բեմալականները փորձեցին «բրավականոնն հիմնավորել» շրջանի նկատմամբ իրենց արդենական պահանջը, հենվելով Թրեւս-կիտովայի և Բաթումի կոդիցիտը, պայմանագրերի վրա Այսպես, Անկարայի կառավարության 1920 թ. հուլիսի 8-ի նուստում, որն ուղղված էր դաշնակցական կառավարությանը, մատանշվում էր. «Թեպետ Ձեզ էլ անձանթ չէ, երկու կառավարությունների միջև դոյուրյուն ունեցող հարաբերությունների հմբ են ծառայում Հայկական Վանքայանությունը պայշանային էանալող Թրեւս-կիտովայի դաշնագիրը և նրա լրացուցիչը հանդիսացող Բաթումի դաշնագիրը, որը լիազորություններ ունեցող պատվիրակների կողմից ստորագրված, երկու կառավարությունների կողմից ընդունված և հաստատված է: Օլթիի շրջանը ևս հիշյալ դաշնագրերի պայմաններով հաստատված երկու նահանգների (խաղը Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մարզն է, — հեղ.) մեջ լինելով, համաձայն ժողովրդի ազատ կեղով անցկացված նանրակվել, Օսմանյան պետության բացարձակ ստացվածքն է կազմում»² (ընգրծումը մերն է, — հեղ.):

Թե ինչպիսի «ազատ հանրաքվե» էր 1918 թ. սուլթանական կառավարության անցկացրած հանրաքվեն, վերևում ցույց տրվեց: Նույնիսկ Սամաթուում լույս տեսնող «Ռուսները թիրթիր նշում էր, որ եթե էնվերը Կարսի և Արդահանի շրջանները գրավեց իր կողմից իր անցկացված «հանրաքվեի» բողի տակ, այս Բեմալը էլ շարեց. «Մուստաֆա Բեմալը պահանջել է, — գրում էր թիրթը, — որ հայերը ճանաչեն Թրեւս-կիտովայի պայմանագիրը, այսինքն, որ նրանք

¹ «Документы внешней политики СССР», т. I, стр. 490—491.

¹ Газ. «Грузия», 1920, № 89.
² Հայր. ՍՍԽ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ. ֆ. 200, ց. 402, ք. 18:

համաձայնվեին քննարկանքների զիջել կարսի և Արղասանի շրջանները, որոնք իր ժամանակին սկուպացվել էին էնգլերի կողմից: Եվ դա չնայած այն բանին, որ հենց նույն պայմանագիրը խոսում է նախնական հանրաքվեի մասին...»¹:

Հուլիսի 28-ի պատասխան նոտայում գաղնահայկապետ կառավարությունը մտանշույնում էր, որ Անկարայի կառավարության հուլիսի 8-ի նոտայում բերված փաստարկներն անհիմն են, բանի որ Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի գաղնահայերը վերջված են սուլթանի կառավարության կողմից, որին քննարկան կառավարությունը չի ճանաչում:

«Այն հանգամանքը, — ասվում էր այնուհետև նոտայում, — որ Դուք իրեն հիմք եք ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի գաղնահայերը, որոնք հիմնովին չեն ճանաչում կենսունակ Հայաստանի գոյությունը, ի մեծ ցավ, գրկում է մեզ Ձեզ հետ համաձայնության գալու ամեն հույսից, քանի դեռ Դուք կշարունակեք զիջվարթել գերմանական կայսերական և սուլթանական իմպերիալիստական կառավարություններին՝ ձգտումներով, որոնք իրենց արտաճատությունն են գտել այդ գաղնահայերում...»: նոտայի վերջում ասվում էր, «Հայաստանը մտադիր չէ քաջելք անել նախկին ուսուսանական սահմաններն անցնելու համար. նամանակակից նա իրավունք ունի հուսալ, որ ճանկաստանը շախի միջամտեալին հարցիքին, որոնք վերաբերում են Հայաստանի ներքին գործերին և այս տեսակետից Ձեր պահանջը՝ Օլթիի շրջանը, որը կազմում է Հայկական հանրապետության անվիճելի մասը, հայկական զորամասերից մարքելու մասին, և հիշյալ շերտնունտ Ձեր անխորհրդի հարձակողական շարժումները բուլտովին անբարենդի և անփուլարտելի են»²:

Ինչպես նշվում էր ՌՄՏՍՍ արտաքին գործերի մինիստրության «Քյուլոնտենում», «գրանով քանակցություններն

ավարտվեցին և քննարկանքներն ավելի ինտենսիվ կերպով սկսեցին հարձակման պատրաստվել»:

Քեմալական զորքերի պատերազմական միջոցառումների մասին հետաքրքիր փաստագրվեր են պահպանվել Հայկ. ՍՍԻ կենտրոնական պատմական արխիվում: Դրանցից մեկում ասվում է, որ թուրքերը ձեռք էին առել հետևյալ միջոցները.

«1 Սահմանապահ 15-րդ բանակի զնդերը (17, 28, 29 և 36) կենտրոնացրել էին Քարգուսի և Օլթիի շրջանում: Հայտարարվում էր ընդհանուր զինակալ՝ մինչև 40 տարեկան հասակը: Ձեռք էին առնված խիտ միջոցներ դատարանության գեմ և ամեն կերպ հաջողել էին իրենց հիշյալ գնդերի սվյանների թիվը հասցնել 1000—1100-ի՝ յուրաքանչյուրում: Չորս զնդերում բոլոր ավիաների թիվը, այսպիսով, հասնում էր 4—4.5 հազարի:

2 Թորքումի և նարիմանի շրջանի մասնիզականներին կազմել էին երկու տեղական գումարտակներ՝ ընդամենը 2 հազար կազմողներ:

3 Ուլարկել էին ազիտատորներ և սպաներ Օլթիի շրջանի բրդերի և թուրքերի մեջ, որոնց հաջողվել էր շրջանի հյուսիսային մասերում կազմակերպել մի քանի շեխներ՝ ընդամենը մինչև 1000 մարդ:

Վերջապես, հավաքված զորքերի ամբողջման համար էրզրումից Քարգուսի իր ուլարկվել մի գումարտակ էրզրումյան ժանդարմներ՝ թիվով մինչև 400 հոգի:

Այսպիսով, վերահիշյալ ձևով թուրքերի ընդհանուր թիվը միայն Քարգուսի և Օլթիի շրջանում հասնում էր մինչև 4.5 հազար կանոնավոր և 3—3.5 հազար անկանոն զորքի»:

Ինքը՝ Մուստաֆա Քեմալը հետազայում խոստովանել է, որ երկրորդ անգամ իրենք որոշում են ընդունել հարձակ-

¹ Տես «Биолеген. Народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 1921, № 57, стр. 16.

² Հայկ. ՍՍԻ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 402, ք. 19: Տես նաև «Биолеген. Народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 1921, № 57, стр. 16—17.

¹ «Биолеген. Народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 1921, № 57, стр. 17.

² Հայկ. ՍՍԻ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 697, ք. 19:

վել Հայաստանի վրա 1920 թ. սեպտեմբերին. «Այդ ժամանակ մենք որոշում ընդունեցինք հարձակվել Հայաստանի վրա: Մենք զբաղված էինք մեր նախապարտադրություններով: Արևելյան ճակատի հրամանատարին արվել էին անհրաժեշտ փարթադրություններ և հրահանգներ»¹ (ընդգծումը մերն է, — Նեղ.):

Իր ժամանակին ջիմալայանների հարձակման ծրագրերը մեղադրել է ֆրանսիական «Le Journal d'Orient» թերթը՝ իր 1920 թ. հոկտեմբերի 19-ի համարում գեներալն Գեոնիստի ջիմալայանները որոշեցին հարձակվել Հայաստանի վրա» վերնագրով հոգվածում, որտեղ ասված էր հետևյալը.

«Քեմալականները փնտրելով մի որևէ գրգայացուցիչ պատճառ, որը նրանց հնարավորություն կտար բարձրագին Անատոլիայի բնակչության խիտ բարձրացված ոգին, Անկարայում հողացան Մուստաֆա Քեմալի անձնական նախաձեռնությամբ մի ընդհանուր հարձակում Հայաստանի վրա, որի մասին Կաստանդուպոլիս պետական մարմիններն, անկասկած, արդեն տեղյակ էին: Պոլսում չգիտեին միայն, թե ինչպիսի մի նախապարտադրություններ էին նախորդել այս հանկարձակի որոշմանը: Սեպտեմբերի 7-ին 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիրը երգումից գալիս է Անկարա, որտեղ հաջորդ օրն իսկ Մուստաֆա Քեմալի նախագահությամբ հրավիրվում է Չինվերական բարձրագույն խորհրդի նիստ, որին ներկա էին վեներալներ Ահմեդ Ֆեվզին, Մուհամեդզեյնը, Ալի Ֆուադը և Կորնեզիներ, ինչպես նաև գլխավոր շտաբի պետ զեյնապետ Իսմեթ բեյը:

Գեներալ Քյազըմ Կարաբեքիրը հայտարարեց, որ մի ընդհանուր հարձակում Հայաստանի դեմ անհրաժեշտ է...

Խորհուրդն, այն ժամանակ, հարցրեց նրան, թե արդյո՞ք իր զորքերը բավարար են և ինքը վստահ է, որ ջիմալայան բանակներին լրակատար հաջողություն կապահովվի:

Քյազըմ Կարաբեքիրի ասաց, որ նա իր տրամադրությունն ասել ունի 4 դիվիզիա, որոնցից երկուսը՝ Թեմալի հրամանատարության ներքո:

Այս դիվիզիաներից յուրաքանչյուրը՝ բաղկացած 8—9 հազար մարտից, ստանալու էր նաև թուրքական ու բրբրական անկասեռ ուժերի օժանդակությունը: Ըստ Քյազըմի, Արևելյան ճակատի թուրքական հրետանին թեև դեռ անկազմակերպ, բայց բավարար էր լինելու:

Այնուամենայնիվ Մուստաֆա Քեմալի համար մի հարց դեռևս մնում էր մոլի, այն է՝ Հայաստանի նկատմամբ սպեոսիայի զինարում վրաստանի գրաված դիրքը, որը, ինչպես հայտնի է, ուներ թվով փոքր, բայց շատ լավ կազմակերպված բանակ»¹ (ընդգծումները մերն են, — Նեղ.):

Այնուհետև ասվում էր, որ այդ նպատակով Յուսուֆ Քեմալ բեյի գլխավորությամբ մի զադանի միստ և ուղարկվում Քիֆլիս, որտեղ վերջինս հանդիպումներ ունենալով վրացական խորհրդի նախագահ Ժորդանիայի և արտաքին գործերի մինիստր Գեզելիորդի հետ, ստանում է նրանց այն հավաստիացումը, որ «հայ-քեմալական ընդհարման դեպքում վրաստանը կհայտարարի իր խիստ չեղարկվածը...»²

Որպես առիթ օգտագործելով Օլթիի շրջանի դեպքերը, քեմալական բանակն անցավ հարձակման:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ժամանակակից թուրք պատմաբանները բացկերպ գրում են ոչ միայն Հայաստանի դեմ նախապես ծրագրված հարձակման մասին, այլև խոստովանում են, որ հենց ջիմալայան զորքերն են սկսել ուղղման գործողությունները: Այնպես, օրինակ, վերջերս լույս տեսած «Նոր Քուրբան» վերնագիրը կրող գրքում պրոֆ. էնվեր Զիյա Կարալը ուղղակի գրում է, «Հայերի դեմ 1920 թ. սեպտեմբերի 24-ի մեր հարձակողական շարժումը ավարտվեց մեր վճռական հաղթանակով»³: Այդ մասին գրում է նաև նույն գրքում գեներալված «Թուրքական դիվանագիտությունը»

¹ «Le Journal d'Orient», № 704, le 19 octobre 1920. (տես նաև: ՍՍԹ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, ք. 443: թ. 36—37):

² Նույն տեղում:

³ Yeni Türkiye. Istanbul, 1959, s. 58.

¹ Мустафа Кемаль. Путь новой Турции, т. III, стр. 108.

1920—1955 թթ. Ե մեծածավալ հողավճար պրոֆեսոր ԱՇ. մեղ Շյուքրու Էսմերը՝

Չեռնարիելով վարուց մշակված Բուրբակյան ագրեսիան, Անկարայի կառավարությունը հաշվի առալ նաև այն հան- հական ինտերվենտների գեմ պատերազմներով և այդ կա- պակցությունը կարծիք բանակի որոշ զորամասեր Կովկասից տեղափոխել էր լեհական ճակատ: Ուստի Բուրբակյան կա- ռավարող շրջանները միանգամայն նպաստավոր գտան բու- սան ծրագիրը՝ վերջ տալ Հայաստանի գոյությունը և Սովե- տական Ռուսաստանին կանգնեցնել կատարված փաստի ասպը:

Միևնույն ժամանակ բեմադրվածները Հայաստանի դեմ հատարված ագրեսիայի հետ այլ նորատակներ էին կապում՝ Արևելյան Հայաստանը ևս նմարիելով իրենց տիրապետու- զրոնկությունը և դրանով իսկ ազդել Թուրքիայի նկատ- մամբ դաշնակից տերությունների վարած քաղաքականու- թյան մասին անգլիական Բարմա թերթի իր 1920 թ. դեկ- փաշան ներխուժել Հայաստան Կարսը և Արդահանը գրավելու նպատակով: Նրան թվում է, որ իր ձեռքում պահելով Հա- յաստանը, նա կարող է նշելու գործարարի Անտանտի և Ամերիկայի վրա՝:

Անցնելով հորձակման, Բուրբակյան բանակը կարճ ժա- մանակում գրավել Հայաստանի տերիտորիայի մեծ մասը: Սովետական Ռուսաստանը նորից փորձել միջամտել՝ այդ խայտառակ պատերազմին վերջ տալու և Հայաստանը վերջ- նական կործանումից փրկելու համար: Սովետական Ռու-

սաստանի կառավարությունը պատրաստ էր նույնիսկ զին- ված օգնություն ցույց տալ Հայաստանին: Այդ մասին է վկայում ՌՄՆՍՄԻ ներկայացրելը Լեզրանի հայաստարությունը դաշնակցական կառավարությանը 1920 թ. նոյեմբերի 19-ին, որտեղ ասված էր, որ էթն Հայաստանի կառավարությու- նը դիմի Սովետական Ռուսաստանին ռազմական օգ- նություն ստանալու հարցով, այդ օգնությունը ցույց կարվի, որ Սովետական Ռուսաստանը նույնպես չի կարող անտարբեր մնալ ջեմալականների ագրեսիայի նկատմամբ, քանի որ այդ հարձակումը սկսում է կրել զուտ իմպերիալիստական բնույթ: Թուրքերի այդ ձգտումների բավարարումը բեմա- յականների իմպերիալիստական տենդենցների ուժեղացման վտանգ կառնողի, որն իր հերթին կարող է փոխել այդ շարժման սկզբնական բնույթը՝ որպես ազատագրական շար- ժում: Կարսը Հայաստանի ձեռքում Հայաստանը չի դարձնի իմպերիալիստական երկիր, իսկ Թուրքիայի ձեռքում՝ քե- մալականների փոփոխված տրամադրության ստեղծման պայմաններում նա կարող է այդ բազայի դերը խաղալ: Միանգամայն ակներև է, որ այդպիսի քաղաքի ստեղծումը Ռուսաստանի համար որոշակի սպառնալիք է ներկայաց- նում, զա Սովետական Ռուսաստանի շահերին դեմ էս՝:

Հիշյալ պրոպոզիցիայի ժամանակ անդրադառնալով Հայաստանին ռազմական օգնություն ցույց տալու հարցին, Լեզրանը որո- շակորեն նշել էր, որ լեհական ճակատը լիվիդացնելուց և վրանգելի դեմ տարած հաղթանակից հետո Սովետական Ռուսաստանի տրամադրության տակ բավարար չափով ազա- տուծի կան, որ նա սնմելուպես պատրաստ է օգտագործել ջեմալականների առաջխաղացումը կանխելու և այդպիսով Հայաստանի տերիտորիան Բուրբակյան օկուպացիայի վտան- զից փրկելու համար՝:

Պետք է սակ, որ այս հարցին հանդամանորեն անդրա- դարձել է Վ. Ի. Լենինը, 1920 թ. նոյեմբերի 21-ին ՌԿ(բ)Պ

¹ Yeni Türkiye. İstanbul, 1959, s. 69.
² «Известия Народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 1920, № 45, стр. 36.

¹ «Известия Народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 1920, № 45, стр. 36.

Մտովիալի նահանգական կոնֆերանսում արտասանած հայտարարության մեջ արտաքին ու ներքին գործերը և պարտիզի խնդիրները:

«...Կովկասում ներկայումս հյուսվում են շատ բարդ պայմաններ, որ վերին աստիճանի զգուշ է ըմբռնել, քան որում մեր վզին կարող է պատերազմ փաթաթվել օրավուր: Սակայն այդ պատերազմը, լեհաստանի հետ գրեթե ապահովված հաշտության պայմաններում և Վրաստանի լիակատար լիկվիդացիայի պայմաններում, չի կարող շատ սարսափելի լինել, իսկ եթե մեր վզին պատերազմ փաթաթվեն, ապա դա մեզ խոտանում է է՛լ ավելի ուժեղացում և մեր դժբախտ անբաղան, քան առաջ... Մենք կարող ենք զբաղվա միանգամայն հանգիստ նաչել—դա կլինի պատերազմ հետագոր ծայրամասում, քան որում մեր կողմը կլինի ուժեղի լիակատար գերակառույցը, որ կպայտանովի, հավանորեն, նույնիսկ ավելի մեծ շահում, քան այն, որ ստացվեց լեհական պատերազմից»¹ (ընդգծումները մերն են, — հեղ.):

Այսպիսով, փաստերը վկայում են այն մասին, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը իր պատրաստակամությունն էր հայտնի է ի վիճակի էր Հայաստանին ուղղակի օգնություն ցույց տալու՝ նույնիսկ Քոմբրիայի հետ պատերազմի մեջ մտնելու գնով: Եթե զուշնակ կառավար-

ողները համաձայնվեին ստանալու այդ օգնությունը, հայ ժողովուրդը կհուսափեր առանյակ հարթավոր նոր գոհերից և նոր տերիտորիալ կորուստներից: Դաշակիններ, սակայն, գերադասեցին համաձայնություն չալ թուրք գավթիների հետ, հայս ուժեղացավ վերջիններին օգնությամբ մի փոքր նրկարաձգել իրենց տիրապետությունը:

1920 թվականի թուրքական արշավանքն ավարտվեց գաշակների պարտությունը և Ալեքսանդրապոլի օտերկացուցի պայմանագրով: Թուրք հեղինակները, հետևելով Քեմալի գնահատականին², հատուկ պարծենկոտությունը այն համարում են «նոր թուրքական սոցիալիզմի առաջին միջազգային պայմանագիրը»³, թաքցնելով իրենց ըմբռնողներին նախ այն, որ պայմանագիրը կնքված լինելով արդեն ապագոված զաշակցական կառավարության հետ, իրավական ուժ չունի, և հետո այն, որ Քոմբրիայի շահագործից կյանքով կիրառել պայմանագրի կողմումը կետերը՝ շնորհիվ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման և ԽՍՀՄի կառավարության գրաված վճռական գերքի, որի հետևանքով Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չնախկինց ոչ Սովետական Հայաստանի, ոչ էլ Սովետական Ռուսաստանի կառավարության կողմից և Մոսկովայի ու Կարսի պայմանագրերով չեղյալ հայտարարվեց:

Կեղծելով պատմական ճշմարտությունը, թուրք հեղինակները գործն արդյունք մեծ ներկայացնում, թե իբր Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ճանաչել է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: «1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի համաձայն, — գրում է պրոֆ. Կարալը, — Մոսկ-

պի ոգեշնչող տերությունը՝ Անգլիան, հաշիվ նստելով իրականության հետ, ԽՍՀՄ-ի հետ առևտրական պայմանագրի կնքելու բանակցություններ էր վարում և կնքեց այդ պայմանագիրը սովետա-թուրքական պայմանագրի ստորագրման օրն իսկ՝ 1921 թ. մարտի 16-ին:

¹ Տե՛ս Мустафа Кемаль, Путь нашей Турции, т. III, стр. 119.

² Prof. Dr. Ahmet Sükrü Esmer, Türk Diplomasist (1920—1955)

«Yeni Türkiye», İstanbul, 1959, s. 69.

վայի կառավարությունը ճանաչում էր հայերի հետ կերված մեր պայմանագրերը¹ (Ալեքսանդրապոլի պայմանագրեր, — հեղ.)։ Բնվիթիկ Բըլիբըզլուան գրում է, որ Սովետական Միության և Քուրդիայի միջև զոյոթվելու ունեցող ներկա սահմանները որոշվել են Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով²։ Քահանե Յունար նույնպես պնդում է, որ «Ֆլուսերիի պայմանագրին հետևեցին Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը»³։ Դեռ ավելին՝ Ջանալով բողարկել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի զավթողական բնույթը, այս հեղինակը կանգ չի առնում պատմական հայտնի փաստաթղթերը կեղծելու առաջ։ «Ֆլուսերիի պայմանագրով, — գրում է Յունար, — հայերը ստիպված եղան հրամարվել մեր օգտին Օսմանյան կայսրության կողմից 1878 թվականին կորցրած մեր հողերից»⁴ (ընդգծումը մերն է, — հեղ.)։ Ըստ հեղինակի, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Քուրդիային պետք է անցնեին 1878 թվականի Բեռլինի պայմանագրի համաձայն Ռուսաստանին միացված տերիտորիաները միայն, այսինքն՝ Կարսի և Արդահանի նահանգները։ Սա բացահայտ կեղծիք է։ Նախ, հիշյալ շրջանները Հայաստանի անբաժան մասը կազմող նրա պատմական տերիտորիաներն են, որը թուրք հեղինակները անվանում են թուրքական հողեր⁵։ Ապա, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Քուրդիան զավթում էր ոչ միայն վերահիշյալ հայկական հողերը, այլև Արևելյան Հայաստանի մեջ մտնող ուրիշ տերիտորիաներ։

Այսպես, ուրեմն, թուրք պատմաբանները, Հայաստանի ղեմ կառավարած զարեսիան արդարացնելու հետ մեկ-

տեղ «օրինականացնում» են նաև այդ զարեսիայի «մասնակի» արդյունքը՝ Ալեքսանդրապոլի կողպուտը պայմանագրեր, որի համաձայն Հայաստանի տերիտորիան սահմանափակվում էր նրանի որ Սեանա լճի շրջաններով, որոնք փաստորեն նույնպես ենթարկվելու էին թուրք զավթիչներին։ Ինչպես հայտնի է, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի 2-րդ հոդվածով նախիջանի, Եարուրի, Եահիանի շրջանները փաստորեն զրվում էին Քուրդիայի տիրապետության տակ, որին իրավունք էր վերապահվում «վերահսկել Հայաստանի երկաթուղիներն ու ճաղգրայինցության մյուս ճանապարհները» (հոդված 11), «սաղմանկան միջոցներ Անոթ ստեղծելու Հայաստանի տերիտորիայում» (հոդված 12) և այլն⁶։ Ինչպես իրավացիորեն նշվում է «Սովետական պշամական հանրագիտարանում», «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանը բառ էր օգտագործվում էր Քուրդիայի մի վիլայեթ»⁷։

Թուրք հեղինակները պատմական իրականության, փաստերի ննդագոյությունը հասցրել են այն աստիճանի, որ իրենց զարեսիվ գործողություններն և ուրիշի տերիտորիան նվաճումը դիտում են որպես «ներգրում» Անդրեովկասում սովետական կազդերի հաղթանակի գործում։ Այսպես, Բնվիթիկ Բըլիբըզլուան «Քուրդիայի Պատմության Ընկերության» կողմից հրատարակվող «Բնվիթիկ» ամսագրի 1961 թ. հունվարյան համարում գրում է. «ներքին կոնֆլիկտով ու Ահաստանի ղեմ պատերազմով խիստ զրաղված լինելու ժամանակամիջոցին կոպկասում՝ Արքրեանում, Հայաստանում և Վրաստանում, Սովետական Ռուսաստանի ուժերը թույլ ու քայքայված էին և այդ պետությունների ու ժողովուրդների սովետականացումն այս ճակատում հնարավոր էր դարձել

¹ Prof. Enver Ziva Karal, Bitirici Cihan harbinden Lozan muahedesine kadar Türkiye'nin siyasi olayları. «Yeni Türkiye». İstanbul, 1959. s. 58.

² Teflik Bityikloğlu, Atatürk Anadolu'da (1919—1921). Ankara, 1959. s. 76.

³ Tahsin Ünal, 1700 den 1958'e kadar Türk siyasi tarih. Ankara, 1968. s. 270.

⁴ Նայն տեղում։

⁵ Տես նաև «Bellefen», Temmuz 1961. s. 487.

⁶ Պայմանագրի լրիվ տեքստը տես Проф. Ю. В. Ключников и проф. А. В. Сабанян, Международная политика новейшего времени и договорах, погах и декларациях, ч. III, вып. 2. М., 1929. с. 71—73.

⁷ «Советская историческая энциклопедия», т. 1. М., 1961. стр. 748.

միայն բուրժուական «գեներացիան շնորհիվ» (ընդգծումը մերն է. — Նեղ.):

Սակայն ինչու՞մն էր կայանում բեմալական Քուրթբայի «գեներացիան»: Արդյոք նրա՞նում, որ 1920 թվականի թուրքական արշավանքն Անդրկովկասում բազմաթիվ աղետներ ու նոր մեծ զոհեր պատճառեց Հայ ժողովրդին «Սովետական պատմական հանրապետության» բերված թվերից երևում է, որ «աչ լրիվ սովյաներով հայ-թուրքական պատերազմի հեռանալով միայն թուրքերի կողմից զբաղված չբրանկերում զոհերի թիվը կազմում էր մոտ 198 հազար մարդ, թուրքերի կողմից արտահանվել է ոչնչացվել է զույր՝ մոտ 18 միլիոն սակի ոտբլու արծաղուբյանը»¹:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո էլ բեմալականները ձգտում էին շարունակել իրենց զավթողական բազարակառուցության Անդրկովկասում՝ միաժամանակ զրևեռելով իրենց բացահայտ հակասովետական էությունը: Եթե Հայաստանի վրա հարձակման նախարայակին բեմալական գեկալարիները դեմադրողի հայտարարություններ էին անում այն մասին, որ իրենց «կարճատև» արշավանքը նպատակ ունի հայ աշխատավոր գանդավաններին ազատագրել դաշնակների շքից, այսպե՛ս Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակից հետո էլ նույն բեմալականները դաշնակցական Հայաստանի նկատմամբ վարած իրենց բազաբակառուցությունը շանում էին հետեզուկանորեն անցկացնել Սովետական Հայաստանի նկատմամբ:

Գաշնակների տիրապետության տապալումը և Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումը արմատապես փոխեցին իրադրությունն Անդրկովկասում, ստեղծելով իրական հանրավորություն բեմալական Քուրթբայի և Սովետական Հայաստանի միջև արդարացի և կայուն խաղաղություն հաստատելու համար: Հայաստանը Սոցիալիստա-

կան Սովետական Ռեպուբլիկա հայտարարելու մասին Հայաստանի Ռազմա-սկսյուցիոն կոմիտեի 1920 թ. նոյեմբերի 20-ի ղեկարացիայում սավում էր. «Հավատում ենք, որ իմպերիալիստական լծից ազատարարող Տանկաստանը մեկ եղալարական ձևոր է մեկնելու այժմ, երբ մենք տապալել ենք մեր բշնամուն և միասին կելվ ենք մղում Անտանտի գղչատիչների դեմ: Մենք համոզված ենք նաև, որ ոչ թե հաղթողի ստրն է թեկադրելու իտրճրային Հայաստանի ու աշխատավորական Տանկաստանի միջև կայունալիք հաստատվան պայմանները, այլ իտրճրային Հայաստանի ու աշխատավորական Տանկաստանի ազատ ժողովուրդների եղալարական համերաշխությունն ու համաձայնությունը»²:

Ինչպի՞ս վերաբերվեց Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատմանը բեմալական կառավարությունը:

Անտեսելով ստեղծված նոր իրադրությունը, Անկարայի կառավարությունը ձգտում էր կյանքում կիրառել Այեր-սանդրապոյի ստրկացուցիչ լյալչամազգրի կետերը: Քուրթբայի արտաքին գործերի մինիստր Ահմեդ Մուխտարին ուղղված Սովետական Հայաստանի կառավարության 1920 թվականի դեկտեմբերի 10-ի նոտայում սավում էր, որ ինքը սպասում է Անկարայի կառավարությունից, որ նա հանդիսավոր կերպով լիղյալ կհամարի զաշնակների ստորադրած հաշտությունը և կհամաձայնեցի շատով կոնֆերանս հրավիրել՝ «Թեև լյալչոցիս հեղաշրջմամբ ստեղծված նոր պայմաններից բխող համաձայնության գալու համար Ռուսի սովետական իշխանությունն այդ պնդիքն անհրաժեշտ է համարում, քանի որ նրա արմատադրության սակ կան բազմաթիվ սովյաներ, որոնք վկայում են, որ մնալած նոր հանգամանքներին, թուրքական հրամանատարության օկուպացրած մարզերում ձևեռարկվում են այնպիսի գործողություններ, որոնք չի կարելի որևէ այլ բանով բացատրել, քան նրանով,

¹ «Beleten», Temmuz 1961, s. 488. Տես նաև նույն ներշնակի գրքը «Atatürk Anadoluda», Ankara, 1959, s. 19—20.

² «Советская историческая энциклопедия», т. 1. М. 1961, стр. 748.

³ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ սեպտեմբեր և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, էջ 405:

որ շարունակում է Հայաստանի նկատմամբ անհաշտ, թշնամական քաղաքականությունը...»¹

Անկարայի կառավարությունը 1920 թվականի դեկտեմբերի 15-ի նոտայում ոչ միայն հրամարվում էր Արևսահմանային պայմանագիրը վերանայելուց, այլև փորձում էր «հիմնավորել» իր իրավունքները դավթած հայիական տերիտորիաների նկատմամբ:

«Քուրդ-հայկական հաշտությունը,— ցինիթորեն ասվում էր նոտայում,— ոչ թե լուրի, այլ ազգերի ինքնօրոշման իրավունքի վրա հիմնված հաշտություն է և մենք ցանկացած սենթեսիայի ենթարկել միայն բուրժուական բնակչություն ունեցող տերիտորիաները...»² (ընդգծումները մեր են,— հեղ.)

Իսկ 1921 թվականի փետրվարի 5-ի նոտայում Անկարայի կառավարությունը հայտարարեց, որ «Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն իր մեջ մարմնավորում է ոչ թե բռնություն, այլ արդարություն և որ նրա կիրառումը անհրաժեշտ է Կողկասում կայուն խաղաղություն հաստատելու համար: Կուպուս կերպով աղավաղելով իրականությունը, քեմալական կառավարությունն այդ եռյակ նոտայում պնդում էր, որ «Քուրդիային դիզված բոլոր մարզերը բնակեցված են գլխավորապես թուրքերով»³:

Այսպիսով, անտեսելով Հայաստանի տերիտորիայում նոր, սովետական իշխանության հաստատման փաստը և վերջինիս կողմից հռչակված արտաքին քաղաքականության նոր սկզբունքները, որոնց հիման վրա առաջ էր քաշվում Քուրդիայի հետ արգարայի հաշտության և բարեկամական հարաբերությունների հաստատման խնդիրը, քեմալական կառավարությունը շարունակում էր իր արևելիվ դրոժեղությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ: Եվ եթե չլինեիր Սովետական Ռուսաստանի կառավարության վճռական միջամտու-

թյունը, հայ ժողովուրդը նոր տառապանքներ ու զրկանքներ կրեր քեմալական օկուպացիոն զորքերի կողմից: ԵՍՅՍԻ կառավարությունը վճռականորեն հայտարարեց, որ նա չի ձևաչառում Ալեքսանդրապոլի կողպախչ պայմանագիրը: 1920 թվականի դեկտեմբերի 11-ին Կողկասյան ռազմաճակատի Ռազմա-Ռեզյուցիոն խորհրդի անգամ Գ. Կ. Օրբանիկիձին ուղարկած հեռագրում Չիլերինը առաջարկում էր հասկացնել Քուրդերին, որ Սովետական կառավարությունը պահանջում է Քուրդական զորքերից բաժարել Ալեքսանդրապոլի գավառը և ետ քաշվել Կարսի նահանգը⁴, Իսկ Քուրդիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունն ուղղված Չիլերինի դեկտեմբերի 19-ի նոտայում ասվում էր, որ Սովետական կառավարության և Հայաստանի բանվորների ու զոլուպցիոնների և բոլոր սովետական ռեսպուբլիկաների նկատմամբ իր բարի դացումունքները վիպելու համար Անկարայի կառավարությունը «վճենարդի անհրաժեշտ միջոցառումներ, որպեսզի Քուրդական բանակն անհապաղ մարզի Ալեքսանդրապոլի նահանգը և բոլոր այն կետերը, որոնք բնկած են Կարսի նահանգից դեպի հյուսիս և արևելք, որոնց օկուպացիան սակայն... չպետք է կանխորոշի Քուրդ-հայկական սահմանը»⁵:

Մի այլ փաստագրում, 1921 թվականի հունվարի 13-ին Օրբանիկիձին ուղարկած հեռագրում Չիլերինը գրում էր. «Մենք մի սովետական ռեսպուբլիկայի գործ մեր գործն է և մենք հավատարիմ չենք լինի մեզ, եթե անտարբերությամբ նայենք կորաչլական սովետական ռեսպուբլիկայի կործանմանը»⁶, 1921 թ. փետրվարի 26-ին Մոսկվայում սկսված սովետա-Քուրդական 2-րդ կոնֆերանսի ժամանակ, Անկարայի կառավարության պատվիրակությունը, օգտվելով դաշնակների փետրվարյան պայնառության հետևանքով երևանում սովետական իշխանության կարճատև անկունից, նորից հանդես եկավ տերիտորիայ սահմանների հարցում Բրեստ-Լիտովսկի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերից ելնելու պահանջով:

¹ «Документы внешней политики СССР», т. III, Госполитиздат, М., 1969, стр. 379.

² Նույն տեղում, էջ 367:

³ Նույն տեղում, էջ 487-488:

⁴ «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 380

⁵ Նույն տեղում, էջ 283:

⁶ Նույն տեղում, էջ 470:

Օգտագործելով այդ ստիժը (փետրվարյան ավանդույտակ) բնմայականները կառավարանային հրամարվեցին բանակցելը Մովսեսական Հայաստանի պատվիրակության հետ, որը հրավիրված էր հիշյալ կոնֆերանսին մասնակցելու:

Մովսեսական Ռուսաստանի կառավարության պատված զճապահան դիրքը թուրքական պատվիրակության ստիպելը հրամարվել էր Բրեստ-Լիտովսկի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերից և 1921 թ. մարտի 16-ին ՌՍՖՍՌ-ի և Փուրքիայի միջև կնքվելը պայմանագրեր, որով բեռնական Փուրքիային էր անցնում նրա կողմից Անդրկովկասում նվաճված շրջանների մեծ մասը՝ 24.997 ք.կմ. տեղիտորտին՝ 572 հազար բրնակալվածք, որը մինչև 1914 թվականը մտնում էր Ռուսական կայսրության կազմի մեջ (Կարսի, Կողզվանի, Արդահանի, Օլթիի, Արզվանի նահանգները, Բաթումի նահանգի հարավային մասը և Մուրմաուի գավառը):

Այսպիսով, 1920—21 թթ. Անդրկովկասում ձեռնարկված թուրքական ագրեսիայի հետևանքով բեռնականներին հաջողվեց մասամբ իրականացնել այն գաղափարական ծրագրերը, որ նրանք ժառանգություն էին ստացել սովետական Փուրքիայից:

Քեմալականների տերիտորալ հափշտակումների մասին Ատամուրչի «Բուֆոր» թերթը ուղղակի գրում էր. «Մուստաֆա Քեմալը այլևս չի կարող հավակնություն ունենալ, թե նա պաշտպանում է բացառապես թուրքական տերիտորիաները... Մուստաֆա Քեմալը էնվերի քաղաքականության շարունակողն էն»:

Սակայն այս տերիտորալ զիջումներից հետո էլ, բեռնական կառավարությունը շարունակում էր իր զորքերը պահել Մովսեսական Հայաստանի տերիտորիայում՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում, թեև Մոսկվայի պայմանագրով նա պարտավորվել էր իր զորքերն անհապաղ դուրս բերել Ալեքսանդրապոլից:

Միայն 1921 թվականի ապրիլի 22-ին թուրքական զոր-

քերը հեռացան Ալեքսանդրապոլից և նրա շրջակայքից, այն բանից հետո, էրը 11-րդ բանակի հրամանատար Ա. Ի. Գեկեբը, սովետական կառավարության հանձնարարությամբ, ապրիլի 13-ին հետևյալ վերջնագրեր հանձնեց Կարսի թերթին.

«Տխուր թլուրիմացություններից խուսափելու համար, որոնք կարող են ստաջ դալ մոտ օրերս... խոզրում ենք Ձեզ անհապաղ կարգաբերություն անել՝ Ալեքսանդրապոլի նահանգը մաքրելու և թուրքական զորքերը Մոսկվայի պայմանագրով սահմանված գծից այն կողմ քաշելու: Այն դեպքում, եթե զորամասերը դուրս բերվում մասին Ձեզանից լուր չստացվի, նա ստիպված կլինեն հրամայել վերահիշյալ շրջանը կարմիր զորքեր մացնելու մասին, քստ որում իմ վրայից վերցնում եմ ողջ պատասխանատվությունն այն դեպքերի համար, որոնք կարող են հաջորդել դրան»:

Օգտվելով վրացական մենեդիկների իշխանության թուլություններից և նրանց հետ գործարքի մեջ մտնելով, բեռնականները փորձեցին Անդրկովկասում իրենց տերիտորալ գավթումներն ընդարձակել նաև Վրաստանի հայվին՝ նրան ներգրավելով Կովկասի բոլոր տապալված հակահեղափոխական կառավարություններից բաղկացած հակաավետական բրոկի մեջ:

1921 թվականի մարտի 17-ին, այսինքն՝ Մոսկվայի պայմանագրին ստորագրելու հաջորդ օրն իսկ, Անկարայի կառավարության զորքերը, թաղահայտարին խախտելով Մոսկվայի պայմանագրի վերջնականապես որոշված սահմանը, օկուպացրին Բաթումը: Այս կապակցությամբ Քիֆ-լիսում Անկարայի կառավարության ներկայացուցչի Քյալքոմ թեյի նույն օրը տված հրամանում ասվում էր. «Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության որոշմամբ՝ հիմնված տարրեր ժամանակներում կնքված պայմանագրերում հաստատված մեր ազգային իրավունքների վրա, Բաթումի մարզը, Արալքայաթի և Արալքայայի նահանգները այսօրվանից վերադարձվում են մարը հայրենիքի դիրք և քաղաքական ու

¹ Տես «Бюджетные Народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 1921 г., № 57, стр. 16.

² Տես ՀՅՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրեր» (հաս. գիտ.), 1957 թ., № 2, էջ 97—98:

վարչական տեսակետից ենթարկվում են թուրքական ազգային կառավարությանը:

Միայն Անդրկովկասում գտնվող 11-րդ բանակի զորամասերի արագընթաց շարժման հետևանքով Մովսեսյան վրաստանի հիշյալ շրջանները ազատագրվեցին թուրքական զավթիչներից: Մարտի 18-ին կարմիր բանակի զորամասերը մտան Բաթում, իսկ մարտի 21-ին թուրքական վերջին ջոկատները զենք վաչք դրեցին և անձնատուր կոչվեցին:

Անդրկովկասի նկատմամբ ձեռնարկված քեմալական կառավարության այս ազգայնական գործողություններն են, որ թուրք պատմաբանները ներկայացնում են որպես «օգնություն» սովետական կարգերի հաղթանակի գործում:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանների աշխատություններում խեղաթյուրված է նաև 1921 թվականի Մախվաչի ու Կարսի պայմանագրերի կնքման պատմությունը: Սովետական Ռուսաստանին նրանք մեղադրում են 1921 թվականի Մոսկվայի պայմանագրի կնքումը ձեռնարկելու մեջ: Այսպես, պրոֆ. Էնվեր Ջիյա Կարալը պնդում է, թե իբր «Սովետները չէին շատսպասում 1921 թվականի պայմանագրեր կնքելու, սպասելով իրադարձությունների զարգացմանը՝ Աղզույին մեծ ժողովի ուժի վերաբերյալ պատկերացում ստանալու համար»: Նրա կարծիքով 1921 թվականի Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրվեց «Էրեհեղում հայերի, իսկ Արևմտադրո՝ Ռեհնյուրի առաջին ճակատամարտում հուլյանրի դեմ տարած հաղթանակների, ինչպես նաև Անտանտի պետությունների կողմից թուրքային կոնզոնի կոնֆերանս հրավիրելու հետևանքով»:

Այսպես, ուրեմն, հեղինակի կարծիքով, վերոհիշյալ զեպրերի ազդեցության տակ էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը թուրք պրոֆեսորը ազնվադամ է պատմական

փաստերը, դրանք ծառայեցնելով իր նպատակներին, այն է՝ ամեն կերպ զուսուցողելով թուրքիայում ստեղծված դրությունները, նույնիսկ այդ շրջանում նրան ներկայացնել մեծ ուժի տեր մի պետություն, որի հետ հաշվի էին նստում Արևմտաքի հզոր տերությունները և դրանով իսկ ժխտել Մոսկվայի պայմանագրի նշանակությունը թուրքիայի համար, ցույց տալ, որ թուրքական դրակախությունը չունի:

Անդրազառնանք հեղինակի թվարկած «սխառություն» առանձին-առանձին Մի՞թե զառնակների տիրապետության օրոք իսպառ քայքայված Հայաստանի դեմ թուրքիայի տարած հաղթանակը Անկարայի կառավարության ուժի ապացույց էր: Այդպիսի հաղթանակ զեվար չէր ձեռք բերել այն բանից հետո, երբ քեմալական կառավարությունը 1920 թ. ամռան սկզբներին իր զորքերի հիմնական մասը — ինչպես արդեն ցույց տրվեց, — կենտրոնացրել էր Հայաստանի դեմ, Կամ, մյուս փաստարկը, արդյո՞ք Էնկելուրի առաջին ճակատամարտով (1921 թ. հունվարին) որոշվեց թուրքիայի ազգային-ազատագրական պայքարի հաղթանակը: Երբ թուրքական զորքերին զեվարության հաջողվեց միայն կասեցնել հուսանակի բանակի հարձակումը, սակայն թուրքերը առաջ շարժվեցին: Հայկերը այդ պարտությունից հետո էլ մեծ ուժ էին ներկայացնում և նպաստելի հաջողություններ տեսնեցան, ընդհուպ մոտենալով Անկարային (1921 թ. օգոստոսին): Հայտնի է, որ Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից միայն կես տարի հետո՝ 1921 թ. սեպտեմբերին թուրքական բանակը Քեմալի ղեկավարությամբ հուլյանրի պարտության մասինց Մակարայի ճակատամարտում, իսկ դրանից հետո էլ պահանջվեց մեկ տարի՝ հուլյանրի դեմ վճռական հաղթանակ տանելու համար Թամուսփրնայի մաս:

Իսկ կոնզոնի կոնֆերանսի մասին հիշատակելով, Կարալը ոչ մի խոսք չի ասում նրա խայտառակ կրակի մասին: Ինչպես հայտնի է, 1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին կայացած կոնզոնի կոնֆերանսում քննարկվեց նաև մերձավորարևելյան հարցը՝ Սեվրի պայմանագիրը վերանայելու նպատակով: Քեմալականները մեծ հույսեր էին կապում

¹ ИГАОР Грыз-СРР, ф. 13с, су. 1, ел. хр. 66, з. 33.

² Prof. Enver Ziya Karal, s. 109.

Երեսնական շրջանի և քաղաքականության

1919-20 թվական

19 կոնֆերանսի հետ, կարծում էին, որ Անգլիան պատ-
 20 ստ է որոշ դիքումներ անել: Բայց բանակցությունները
 21 մայականներին ոչ մի արդյունք չափեցին: Անկարայի
 22 լուսավարության պատվիրակության ներկայացրած կոնկրետ
 23 ապրահույնությունները Սելվրի դաշնագրից վերոնայելու մա-
 24 ղի Թուրքիայի եվրոպական մասում 1913 թվականի սահ-
 25 նի վերականգնում, Իզմիրի շրջանից հունական զորքերի
 26 չափազանց, Հայաստանի հետ սահմանի անցկացումը բա-
 27 յեքանազրապոյի պայմանադրի, այս բոլորը անգլիական
 28 Ասպանոզական «Փայտ» թերթը 1921 թվականի փետրվա-
 29 25-ի համարում անվանեց «անհեթեթ պահանջներ»: Ինքը՝
 30 Սուսուտաֆա Քեմալը, հետագայում հայտարարել է, որ Լոն-
 31 ղոնի կոնֆերանսի ժամանակ թուրքական պատվիրակությու-
 32 նի համոզվեց այն բանում, որ «Անտանտի տերությունները
 33 լանկանում էին սպառնալի Սելվրի պայմանագրի հորված-
 34 իրի անարգելը կիրառումը»¹:

35 Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ բեմադրական պատվի-
 36 ակության ղեկավար, արաբերեն գործերի մեխանոր Քեքր
 37 Սամի բնը գաղանկի բանակցությունների մեջ էր մեկ Անգլո-
 38 լայն պրեմիեր մինիստր Լորդ Զորչի հետ և առաջարկել
 39 Թուրքիան ընդգրկել հակասովետական ընդհանր մեջ՝ նրան
 40 իրացնելով Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին՝ Ռուսաս-
 41 յանի և Արևմուտքի միջև ֆիզիկոս բուֆերային պետություն
 42 ստեղծելու նպատակով²: Բայց բանի որ Լոնդոնի կոնֆերան-
 43 սում Թուրքիայի հետապնդած նպատակները ձախողվեցին,
 44 ղի բանակցությունների գաղտնիքը հայտնի դարձավ, ապա
 45 Սելվարայի կառավարությունը ստիպված էր պաշտոնից ազա-
 46 ղել Քեքր Սամի բեյին՝ նրա վրա բարդելով Լորդ Զորչի
 47 իս ունեցած գաղտնի զրույցների մեղքը:

48 Հենց Լոնդոնի կոնֆերանսի անփաստեակ վախճանը,
 49 իսպա նակ հունական զորքերի նոր հարձակման սպառնա-
 50 ցիքը, բեմադրականներին ստիպեցին սովին լուրջ մտնելու

Մոսկվայում ընթացող սովետա-թուրքական բանակցությու-
 ներին, որից հետո միայն կողմերը համաձայնության եկան
 և 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրի կերտմը հնա-
 րավոր դարձավ:

Միանգամայն անհիմն կերպով ՌՍՖՍՌ կառավարու-
 ցանը մեղադրելով Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումը
 ձեռնարկ մեջ, իսկից պատմաբանները դիտակցորեն լուս-
 անցնում են մատնում մի շարք հայտնի փաստագրեր, որոնք
 վկայում են այն մասին, որ զեռու 1920 թվականի նոյեմբեր-
 րի վերջերին Մովետական Ռուսաստանի կառավարությունը
 սկզբունքորեն վճռել էր Մոսկվայում կոնֆերանս հրավի-
 րելու հարցը՝ սովետա-թուրքական պայմանագրի կերտու-
 համար: Այսպես, 1920 թվականի նոյեմբերի 27-ին Վ. Ի.
 Լենինի ղեկավարությամբ կազմած Ռվրյոյ Կենտկոմի
 Քաղցրուրդի նիստում քննարկելով Անդրկովկասում ստեղծ-
 ված իրազրությունը, որոշում ընդունվեց Անդրկովկասում
 անհասպող խաղաղություն ապահովելու անհրաժեշտության
 մասին: 1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանում
 ՌՍՖՍՌ ներկայացուցիչ Բ. Վ. Լեքերանի ուղարկած հետագրում
 Չիչերինը համեմատարարում էր բացառելի Անկարայի կառավար-
 ությանը ՌՍՖՍՌ կառավարության տեսակետը Անդրկով-
 կասին վերաբերող մի քանի հարցերում:

«Մեզ ցանկալի է իմանալ, — գրում էր Չիչերինը. —
 ստացել է արդյոք թուրքական կառավարությունը պայմա-
 նագրի նախագիծը, որը մշակվել էր մեկ կողմից Քեքրի
 Սամի բեյի հետ միասին և որը ուղարկվել է Անկարա՝ Յու-
 սուֆ Քեմալի միջոցով: Արդյոք թուրքական կառավարությու-
 նը այն ընդունելի է համարում և ինչպե՞ս է վերաբերվում այն
 կետերին, որոնք տարաբարձություն էին առաջ բերել մեր
 և Քեքրի Սամի բեյին, որոնց վերաբերյալ վերջինս չէր կա-

¹ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, стр. 200.

² Ska Halide Edip, The Turkish Ordeal. New York-London, 1920, p. 255.

¹ Տե՛ս «Ленинский сборник», XXXVI, стр. 144.

² Սուրբ 1920 թվականի սպետտեմբ 24-ին նախնական ստորա-
գրված սովետա-թուրքական պայմանագրի մասին է՛:

Յեւթու Յոսեփ և Յուսէ Բեւոյան

այդ կոնֆերանսի հետ, կարծում էին, որ Անգլիան պատրաստ է որոշ զիջումներ անել Քայց բանակցութիւնները բեմալակոններին՝ ոչ մի արդյունք չտվէցին: Անկարալի կառավարության պատվիրակութիւնի ներկայացրած կոնկրետ առաջարկութիւնները Սեւրի դաշնագիրը վերանայելու մասին Քուրբիայի նկրտական մասում 1913 թվականի գործերի էվակուացիա, Հայաստանի հետ սահմանի անցկացումը բոս Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի, այս բոլորը անգլիական պահպանողական «Քայմա» թերթը 1921 թվականի փետրվարի 25-ի համարում անվանեց «անհեթեթ պահանջներ»: Ինքը՝ Մուստաֆա Քեմալը, հետագայում հայտարարել է, որ Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ Քուրբիայի պատվիրակութիւնը համոզվեց այն բանում, որ «Անտանայ տերութիւնները զանկանում էին սպառնալի Սեւրի պայմանագրի հորվածները անարգից կիրառումը»:

Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ բեմալակոն պատվիրակութիւնի ղեկավար, արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի բնիչ գաղտնի բանակցութիւնների մեջ էր մտել Անգլիայի պրեմիեր մինիստր Լոյդ Ջորջի հետ և առաջարկել էր Քուրբիայի բնորոշիչ հակաառավելական բռնկի մեջ՝ նրան միացնելով Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին՝ Ռուսաստանի և Արևմուտքի միջև ֆեդերալ բուֆերային պետութիւն ստեղծելու նպատակով¹ Քայց քանի որ Լոնդոնի կոնֆերանսում Քուրբիայի հետապնդած նպատակները ձախողվեցին, իսկ բանակցութիւնների գաղտնիքը հայտնի գարձավ, սպա Անկարայի կառավարութիւնը ստիպված էր պաշտոնից ազատել Բեքիր Սամի բեյին՝ նրա վրա բարեբնով Լոյդ Ջորջի հետ ունեցած գաղտնի պայմանագրի մեղքը:

Հենց Լոնդոնի կոնֆերանսի անփառանկ վախճանը, ինչպես նաև հունական ջորջերի նոր հարձակման սպառնալիքը, բեմալակոններին ստիպեցին ավելի լուրջ մտոնել

¹ Мустафа Кемаль, Путь повей Турция, т. III, стр. 200.
² Şev Halide Edip, The Turkish Ordeal. New York-London, 1928, p. 255.

Գրքեր և Արձակ

Մտկվալումը բնթացող սովետա-բուրբական բանակցութիւններին, որից հետո միայն կողմերը համաձայնութիւն կնքեն և 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրի կերտւմը հնարավոր դարձավ:

Միանգամայն անհիմն կերպով ՌՍՖՍՌ կառավարութիւնը մեղադրելով Մտկվալի պայմանագրի ստորագրումը ձգձգելու մեջ, թուրք պատմաբանները գիտակցութեան լուսնային են մտնում մի շարք հայտնի փաստաթղթեր, որոնք վկայում են այն մասին, որ զեռու 1920 թվականի նոյեմբերի վերջերին Սովետական Ռուսաստանի կառավարութիւնը սկզբունքորեն վճռել էր Մտկվալումը կոնֆերանս հրապարակելու հարցը՝ սովետա-բուրբական պայմանագրի կերտելու համար: Այսպես, 1920 թվականի նոյեմբերի 27-ին Վ. Ի. Լենինի ղեկավարութիւնը՝ կայացած ՌԿ(Կ)Պ (Կենտկոմի Բարչուրոյի նիստում քննարկելով Անգրիովկասում ստեղծված իրազրոյի վրայ, որոշում ընդունվեց Անգրիովկասում անհասպող խաղաղութիւն սպահնակելու անհրաժեշտութիւն մասին: 1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանում ՌՍՖՍՌ ներկայացուցիչ Բ. Վ. Լորանտի ուղարկած հետագրում Չիչերինը հանձնարարում էր բացատրել Անկարայի կառավարութիւնը ՌՍՖՍՌ կառավարութիւնի տեսակետը Անգրիովկասի վերաբերող մի բանի հարցերում:

«Մեզ ցանկալի է իմանալ, — որում էր Չիչերինը, — ստացել է արդոք Բուրբական կառավարութիւնը պայմանագրի նախագիծը², որը մշակվել էր մեր կողմից Բեքիր Սամի բեյի հետ միասին և որը ուղարկվել է Անկարա՝ Ցուտաֆ Քեմալի միջոցով: Արդոք Բուրբական կառավարութիւնը այն ընդունելի՞ է համարում և ինչպե՞ս է վերաբերվում այն կետերին, որոնք տարակարծութիւն կնք առաջ բերել մեր և Բեքիր Սամիի միջև, որոնց վերաբերյալ վերոհիշ շէր կա

¹ Տե՛ս «Ленинский сборник», XXXVI, стр. 144.
² Խորք 1920 թվականի սպտեմբերի 24-ին նախնական ստորագրված սովետա-բուրբական պայմանագրի մասին է:

րող որոշում ընդունելը¹։ Իսկ ՌՍՖՍՌ կառավարությունն իր 1920 թվականի դեկտեմբերի 9-ի նոտայում, սղջունելով սովետա-թուրքական կոնֆերանսի հրավիրումը, անհրաժեշտ էր դառնում Ադրբեյջանի և Հայաստանի սովետական կառավարությունների ներկայացուցիչների մասնակցությունը այդ կոնֆերանսում, քանի որ այնտեղ ավճառվելու են տերիտորիայի և սրբի հարցեր² այդ պետությունների և Քուրդիստանի ու Ռուսաստանի միջև։ Նոտայի վերջում ընդգծվում էր կոնֆերանսի հրավիրումը արագացնելու անհրաժեշտությունը³։

Ինչպես տեսնում ենք, թուրք հեղինակների այն պնդումը, թե իրր Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ձգձգում էր Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումը, մինչև վերջը անհիմն և փաստազուրկ է։

1921 թվականի պայմանագրի կնքման շարժառիթներին Կարալի տված «բացատրությունը» միակը չէ իր տեսակում։ Ավանտյուր Բըլըբը, որը ԱՄՆ-ում հրատարակված «Քուրդիստան և աշխարհը» վերնագիրը կրող գրքում բացահայտորեն ազավազում է սովետա-թուրքական հարաբերությունների ողջ պատմությունը, համարյա նույնությամբ կրկնում է վերևում մերկայացված կեղծիքը։ «1921 թվականի պայմանագիրը ստորագրվեց այն բանից հետո, երբ հայերի, իսկ այնուհետև Արևմտյան Ճակատում հուլյեթի սիմ ասրամ ճակատակները համոզեցին սովետական ղեկավարներին, որ թուրքական աստղ վերընթաց շարժման մեջ էջ», — գրում է նա։

Թուրք պատմաբանների աշխատություններում նենդափոխված է նաև Անդրոպովի սովետական դեսպարիկանների և Քուրդիստանի միջև 1921 թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում կնքված պայմանագրի պատմությունը։

Նրան պրոֆեսոր Կարալը Մոսկվայի պայմանագրի ուշա-

ցման պատճառը կապում է Սովետական Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետ, ապա Մյուլերերիմ Բլամիլ Սուն և Բլամիլ Սուն «Քուրդիստանի Ռեսպուբլիկայի պատմության իրենց զասագրքում Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը մեղադրում են Կարսի պայմանագրի ստորագրումը ձգձգելու մեջ։

«Ռուսները, սրբան միջևորդ հանդես գալուց առաջ, — գրում են նրանք, — ցանկանում էին ձանաչել թուրքական կառավարության ուժը և այդ իսկ պատճառով որոշ ժամանակ սպասեցին, Սակարալայի մոտ թուրքական բանակի սարած մեծ հաղթանակից հետո միայն նրանք Վալատազիթի թուրքական նոր կառավարության հզորությանը և կալվածյան ռեսպուբլիկաների ու մեր միջև ստորագրվող պայմանագրի միջևորդ շարժան»⁴։

Նախ նշենք, որ թուրք հեղինակների այս կեղծիքն ունի իր «հիմքը»՝ «Քարիզը»։

«Մոսկվայի կառավարությունը, — գրված է «Քարիզում», — որոշ ժամանակ ձգձգում էր Կարսի պայմանագրի ստորագրումը և Սակարալա զեռի վրա թուրքերի տարած հաղթանակից հետո միայն ստորագրեց այդ պայմանագիրը»⁵։

Այս անհիմն, փաստազուրկ պնդումները նպատակ ունեն դիտավարյալ կերպով սրողի պատմական փաստերը։ Իրականում ճիշտ հակառակն է տեղի ունեցել։ Թուրքերն իրենք էին ձգձգում անդրոպովիայան ռեսպուբլիկաների հետ պայմանագրի կնքումը։ Այդ մասին անվիճելիորեն վկայում են ինչպես ըստմասթիլ արխիվային, այնպես էլ վերջերս հրատարակված նյութերն ու փաստաթղթերը։ Գիտնելք փաստերին։

1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրով նախատեսվում էր Քուրդիստանի և անդրոպովիայան սովետական ռեսպուբլիկաների միջև կնքել պայմանագիր, որը պետք է կարավորներ և

¹ «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 364—365.

² Նույն տեղում, էջ 371։

³ Altetmur Kilit, Turkey and the World. Washington, 1959,

⁴ Mükerrer Kâmil Su ve Kâmil Su, s. 85.

⁵ «Tarih», cilt IV. Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul, 1934, s.

նորմալացիներ նրանց փոխհարաբերությունները: Հակառակ այդ բանին, Անկախայի կառավարությունը տարբեր պատերազմակներով ուղաջնում ու հետաձգում էր բանակցությունները անգրկովկասյան սեպտյուրիաների հետ: Գրա պատճառն այն էր, որ թուրքական կառավարող շրջանները, չնայած այն բանին, որ Մոսկվայի պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի կորստիչ պայմանագրերը շեղված էր հայտարարվել, զինուձեռն հրամարվել կայանում այն կիրառելու իրենց մտադրությունից, Դա պարզորոշ երևում է նաև Մոսկվայում Անկախայի կառավարության զեպայան Ալի Ծուազին ուղարկած՝ Զիչերինի 1921 թվականի ապրիլի 8-ի նոտայից, որտեղ սսված էր հետևյալը. «Ձեռն կարող Ձեզանից թարցնել իմ այն խոր զարմանքը, որ նա զգացի Քուրբոյի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության ռազմական մինիստր Քեմալ Ֆելիզի փաշայի հայտարարության հետ ժանոթանալիս:

Ռազմական մինիստրը հայտարարում է, մասնավորապես, որ Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը, մնալով Կովկասում, պետք է այնտեղ կատարի հավասարակշռության տարրի դեր: Ինձ համար զվար է հասկանալ, թե Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը որքիչ ինչ ռազմական ուժի դեմ է նախատեսված հանդես գալու՝ Կովկասում ուժերի հավասարակշռության պահպանման համար: Քանի որ այդ շրջանում մյուս միակ ռազմական ուժը Մոսկաական Ռեպուբլիկաների միավորված կարմիր բանակն է, հետևելովն է արվում, որ ռազմական մինիստրի կարծիքով, թուրքական բանակը պետք է հանդիսանա մի տարր, որը թշնամի է սովետական ուժերին և նպաստակ ունի հակալիչու ուժ հանդեսանալ նրանց ռազմական հզորությունը: Անուշեհուն նոտայում ամենայն որոշակիությունը նշվում էր, որ թուրքական մինիստրի այդ հայտարարությունը մինչև կերբը հակասում է Մոսկվայի պայմանագրի բովանդակությանը և հանդիսանում է սովետական զինված ուժերի զեմ ուղղված թշնամական մի ակտ: Անդրադատալով Ֆելիզի փաշայի հայտարարության այն մասին, որտեղ ասվում էր, որ թուրքական զորքերի օկուպացիայի ուսկ զտնվող Հայաստան-

նի տերիտորիան էվակուացիայի կենթարկվի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերը գործողության մեջ դնելուց հետո միայն. Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարում էր հիշյալ նոտայում, որ «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կիրառումը ցանկանալը հավասարազոր է Մոսկվայի պայմանագրի վերականգնմանը»¹:

Զիչերինը Գ. Կ. Օրբելիիձեռն ատաչարկում էր Անկախայի կառավարությանը հայտնել, որ անհրաժեշտ է անհասպող կենսագործել Մոսկվայի կոնֆերանսում ընդունված նոր սահմանները և Ալեքսանդրապոլն անմիջապես ազատել թուրքական զորքերից: «Մեր անունից,— ասվում էր հետագրում,— կտրական բողոք հայտարարել փաշայի այն հայտարարության դեմ, որ նա չի ցանկանում ազատել Ալեքսանդրապոլը և Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը հազորքեր, որ մենք վճռականապես պնդում ենք, որ թուրքական զորքերն անհասպող հետանան Մոսկվայում որոշված սահմաններից այն կողմը: Մասունանշեք այն բանը, թե ինչ ճակատագրական հետեանքներ կարող է ունենալ թուրքական զորքերի ընդհարումը կարմիրբանակային զորամասերի հետ...»: ՌՄՖՍՌ կառավարությունը նորից հիշեցնում էր Անկախայի ղեկավար շրջաններին, որ քրեղոր սովետական սեպտյուրիկաները սերտ և անխախտելի դաշինքի մեջ են գտնվում Սովետական Ռուսաստանի հետ»²:

Սակայն այս նոտաներից հետո էլ թուրքական կառավարությունը բողոքված ձևով շարունակում էր կառելի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից:

Մոսկվայի կոնֆերանսի ժամանակ կողմերը պայմանափորվեցին, որ թուրքական պատվիրակությունը Անկախ վերադառնալու ճանապարհին կանց կառնի Քիֆլիսում և անդրկովկասյան երեք սեպտյուրիկաների հետ պայմանագրի կղերի Մակաչև, որ պարսիկ կենտրին թուրքական պատվիրակությունը եկավ Անգրկովկաս, օպատվիրակության ղեկավար-

¹ «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 53—54.

² Նույն տեղում, էջ 55:

արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալը անսպասելիորեն Հայաստանի, որ ինքը կարող է պայմանագրի կնքել միայն Արաստանի և Ազրբեջանի հետ, իսկ Հայաստանի հետ բանակցություններ վարելու համար լիազորված չէ: Գա էր պատճառը, որ անդրկովկասյան երեք սեպարտիստների և Քուրբանյի միջև նախատեսվող կոնֆերանսը տեղի չունեցավ և պատվիրակությունը մեկնեց Անկարա: Չնայած այն բանին, որ Քուրբանյի ֆրոնթը ձախողեցին անդրկովկասյան սեպարտիստներին հետ պայմանագրի կնքումը, Անկարայի կառավարությունը փորձեց զրա պատասխանատվությունը բարդել Սովետական Ռուսաստանի և Անդրկովկասի սովետական սեպարտիստների կառավարությունների վրա՝ մեղադրելով նրանց Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով չիրագործելու մեջ: Չիլեբրին 1921 թվականի դեմիսի 6-ի նոտայում որոշակիորեն ավելում է, որ վերահիշյալ 15-րդ հոդվածը չլիքատելու միակ պատճառն այն էր, որ Քուրբանյան պատվիրակությունն ինքը անհնարին դարձրեց պայմանագրի կնքումը անդրկովկասյան սեպարտիստների և Քուրբանյի միջև:

Միայն հունիսի 14-ին ՌՄՖՍՄ արտաքին գործերի ժողկոմատը ստացավ Քուրբանյան դեսպան Ալի Յուսուֆի հաղորդումն այն մասին, որ Անկարայի պատվարությունը համաձայն է պայմանագրի վերել րոլը երեք անդրկովկասյան սեպարտիստների հետ: Սակայն դրանից հետո էլ կոնֆերանսը զբաղաբեզու համար պահանջվեց շուրջ ևերթ ամիս: Գրա պատճառը դարձյալ Անկարայի կառավարության գրաված դիրքն էր:

Կոնֆերանսը Կարսում հրավիրելու իր նախնական առա-

¹ 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը պարտավորվում էր անհրաժեշտ ժողովը նկատարել անդրկովկասյան սեպարտիստներին վերաբերող պայմանագրի հոդվածները մերժելու նկատմամբ անհամարժեք: Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 802.

² Նույն տեղում, հ. IV, էջ 169:

չարկությանը հակառակ՝, Քուրբանյան կառավարությունը հանդես եկավ Անկարայում հավաքվելու առաջարկով, որը միանգամայն աննպաստ էր անդրկովկասյան սովետական սեպարտիստների պատվիրակությունների համար (իրենց կառավարությունների հետ հաղորդակցություն պահպանելու տեսակետից): Մերժելով այդ առաջարկը, Չիլեբրին 1921 թ. օգոստոսի 8-ի նոտայում րնդգծում էր նաև այն հանգամանքը, որ Անկարան գտնվում է պատերազմի թատերաբեմին շատ մոտ: Քուրբանյան կողմը, այնուհետև, նորից փորձեց պնդել իր առաջարկի վրա, բայց հաջողություն չունեցավ:

Ռուչպեա տեսնում ենք, փաստերն անվիճելիորեն հերքում են Քուրբանյան կողմից ևր ձգձգում Կարսի պայմանագրի ստորագրումը: Ընդհակառակը, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից Սովետական Հայաստանին պարտադրելու քեմալական կառավարության փորձերն ի նկատի ունենալով, ՌՄՖՍՄ կառավարությունն ինքն էր շահագրգռված արագացնելու Քուրբանյի և անդրկովկասյան սեպարտիստների միջև պայմանագրի կնքումը:

Նույնիսկ Կարսի կոնֆերանսի ընթացքում Քուրբանյի կեղծավոր և խաբարի ջաղագրականություն էին վարում, փորձում էին երկարածղել բանակցությունները: Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա. Մուսալյանը 1921 թ. հոկտեմբերի 5-ին հաղորդում էր Կարսից, որ «Քուրբանյի գիտալորչյալ կերպով ձգձգում են բանակցությունները՝ հույսեր կապելով սուս-իշհական ճգնաժամի սրման հետ»: Կարսի կոնֆերանսում ՌՄՖՍՄ ներկայացուցելի քան Գանեցիկին հակառակորդի 6-ին Չիլեբրին ուղարկած իր հեռագրում նույնպես հատնում էր այդ մասին. «Քուրբանյի

¹ Այդ մասին տես «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 227, 249, 255, 287.

² ՆՄՍՄ նախնիները նաև սեպարտիստների և սոցիալիստական չիլեբանյան կառավարության կենտրոնական պետական արխիվի ֆ. 40/113, տ. 3, 9, 75, ր. 561:

մոտ ստեղծվել է որոշակի տպավորություն, որ թուրքերը գլխակցորեն ձգձգում են կոնֆերանսը: Փաղարան լուրեր են շրջում, որ այսօր-վաղ պատկերազմ կհայտարարվի Լեհաստանին և մեզ որոշակիորեն հալածի է, որ թուրքական պատվիրակությունը շարունակում է այդ հանգամանքը»:

Յուրք հեղինակների աշխատություններում խեղաթուրված է նաև Կարոյ կոնֆերանսի բանակցությունների ընթացքը, որի անաշուռ շարադրանքը անխուսափելիորեն վեր հաններ Անկարայի կառավարության կրկնգծի և խորզոսբաղաբանությունները ինչպես անդրկովկասյան սեպտորիկանների, այնպես էլ Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ: Յուրք պատմաբանները հայտարարում են, որ կոնֆերանսում արտասովոր ուշիկ տեղի չունեցավ, որ բանակցությունները հարթ անցան Ալյաևի, օրինակ, Ջերեսոյը, խոսելով Կարոյ կոնֆերանսի մասին, գրում է, որ քանակցությունները նորմալ անցան...»: Այնինչ, արխիվային փաստաթղթերից և, սուաշին հերքելի, կոնֆերանսի նիստերի արձանագրություններից հայտնի է, որ բանակցությունները շարժանք սուր և լարված բնույթ էին կրում այն բացահայտ թրշնամական դիրքի պատճառով, որ զրույվել էր թուրքական պատվիրակությունը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ:

Ինչպես նշվեց, թուրքերը պահանջում էին սեպտաստ պայմանագրեր կնքել անդրկովկասյան սեպտորիկանների հետ, որը նրանց հնարավորություն կուտք միայնակ մնալ Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ և վերջիններիս թեյազրել լինել պայմանների, այսինքն՝ պարտազրբել Ալեքսանդրապոլի կողմապաշտ պայմանագրերը:

Արաստովոր էր թեկուզ այն, որ անդրկովկասյան սեպտորիկանների պատվիրակությունը միասնական պայմանագիր ստորագրելու վճռակնությունը կոնֆերանսի զարու, նորից հանդիպեց սեպտաստ պայմանագրեր կնքելու թուր-

քերի արգեն մերժված առաջարկությունը: Կոնֆերանսի առաջին խնկ նիստում թուրքական պատվիրակությունը հայաստանից, որ ինքը ցանկանում է պայմանագիր ստորագրել անդրկովկասյան սեպտորիկաններից յուրաքանչյուրի հետ և անսնձիխ: Սակայն թուրքերի այդ նպատակը չիրականացավ շեռոճով անդրկովկասյան սեպտորիկանների դրաված համերաշխ և վճռական դիրքի:

«Մեր պատվիրակությունը,— գրում է Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն,— կատեղորիկ կերպով հայտարարեց թուրքերին, որ նա պահանջում է համատեղ բանակցությունների վարել անդրկովկասյան բոլոր սեպտորիկանների հետ և միասնական հարատուրյան պայմանագիր կնքել:.. Սակայն պահանջի համար օրինական հիմքեր նեղակայանելու թուրքերի առաջարկին մեր պատվիրակությունը պատասխանեց, որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը հանդես է գալիս որպես անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի ներկայացուցիչ»¹

Շարունակելով համահուն, թուրքական պատվիրակությունը սեպտեմբերի 30-ի նիստում հանդես եկավ մի սրբվտկացիների հարցով՝ «Ինչպիսի՞ փոխհարաբերությունների մեջ են գտնվում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի սովետական սեպտորիկանները: Յուրբայի արտաքին գործերի մինիստրին ուղղված 1921 թվականի հոկտեմբերի 3-ի նոտայում Չիքոբինը պահանջարկն հայտարարեց, որ անդրկովկասյան սեպտորիկանների կառավարությունները տեղյակ են պահել Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանն այն մասին, որ նրանց միջև զբոլություն ունի բաղաբարկան ու տրմասական սերտ դաշինք և նրանց վերաբերող քաղաքական տեսական բոլոր հարցերը լուծվում են համատեղ: Միուտև անհամար բոլոր հարցերը լուծվում են համատեղ: Միուտև գրանից հետո թուրքական պատվիրակությունը (որին զլխավորում էր մելի շուլինիսա-շարգարար Քյաղամ Կարոբեկիբի փաշան) հրամարվեց սեպտաստ պայմանագրեր կնք-

¹ ՀՍՍՖ Հոկտեմբերյան սեպտուրբայի և սոցիալիստական շխարարության կենտրոնական պետական արխիվի ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 75, թ. 30:

² All Fuat Gebesoy, Moskova hatirlari. s. 258.

¹ Г. К. Орджоникидзе, Избранные статьи и речи, М., 1939, стр. 177.

² «Документы внешней политики СССР», т. 4V, стр. 392.

բիւտ իր մտադրութիւնն և ստիպված եղա՞յ համաձայնել ստորագրելու միասնական պայմանագիր անդրկովկասյան երեք սովետական սեպտուբրիկաների՝ Ազրբեյջանի, Հայաստանի և Վրաստանի հետ:

Կոնֆերանսի ժամանակ ուժեղ պայքար ծավալեց Ալեքսանդրապոլի դեօլոյշի հարցի շուրջը: Անդրկովկասյան սեպտուբրիկաների պատվիրակութիւնը պահանջում էր հնա վերագործնել քաղաքի օկուպացման ժամանակ կողոպուտված ու արտահանված հսկայական գույքը, իսկ թուրքական պատվիրակութիւնը լիտորանս փորձում էր «հաստատել» իրենց իրաւունքը այդ գույքի նկատմամբ¹:

Ինչ վերաբերում է սովետա-թուրքական սահմանի վերընական ճշգրտման հարցին, այստեղ ևս թուրքական պատվիրակութիւնը հանդես բերեց իր անհաշտ, իշխանական վերաբերմունքը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ: Ընդ տ է, Կարսի կոնֆերանսում անբխտորբալ հարցերն քստ էութիւյան շքննարկվեցին, քանի որ դրանք իրենց արտահայտութիւնն էին դսել: Մոսկովայի պայմանագրում, սակայն անդրկովկասյան պատվիրակութիւնը հանդես եկա՞յ սովետա-թուրքական սահմանը մի փոքր շահելու առաջարկով այն հաշիւով, որ պատմական Անի քաղաքը և նրա ավերակներն անցնեն Սովետական Հայաստանին՝ որպէս հայ ժողովրդի մշակութի համար հսկայական արժեք ներկայացնող հուշարձաններ: Թուրքական պատվիրակութիւնը հրաժարվեց ընդունալ զեալ այդ առաջարկին, թէն մինչև այդ Անկարայի կառավարութիւնը ավել էր իր համաձայնութիւնը²:

Այսպես, ուրեմն, ժամանակակից թուրք պատմագրութիւյան մեջ բարձրացվող այն հարցերը, որոնց մենք անդրա-

¹ Տե՛ս ՀՍՄԻ հեղանակներէն սեպտուբրիայի և օտոբրիտանական շինարարութիւն կենտրոնական պետական արխիւի. ֆ. 40/173, ց. 3, ք. 73, թ. 59:

² Տե՛ս ЦГАОР-Азерб. ССР. ֆ. 4с/28 ր, օր. I ед. хр. 81.

դարձանք սույն գրքուիւում, նպատակ ունեն ոչ հետո անցյալի հանրահայտ փաստերի ու պատմական իրականութիւնն քննարկելու ինզպայտուման միջոցով արգարացնել սովետական կառավարութիւնն ու երկրորդական զեկավարներին մտնել շօխիտատական, բարգաւառական ներքին քաղաքականութիւնը և արտաքին քաղաքականութիւնն ասպարեզում ներանց հետապիղած պանթուրքական ազրեւիվ ժրագրերը:

Թուրք պատմաբանները 1920—1921 թվականներին ազրեւիւն Անդրկովկասում ներկայացնում են որպէս թուրք ժողովրդի մղած ազգային-քաղաքականութիւնն ասպարեզ թաղկացուցիչ մասը, իսկ այդ ազրեւիայի հետեանքով Թուրքիային անցած անբխտորբանքը՝ որպէս բուն թուրքական հոգը:

Թուրք պատմաբանների աշխատութիւնների մյուս հիմնական նպատակը հակասովետական պրոպագանդան է, որը մինչև վերջը ներծծված է պանթուրքիզմի սեպեցիոն զաղափարներով: Պանթուրքիզմը մեր օրերում էլ ի դադարում ծառայել որպէս զենք Թուրքիայի կառավարող շքունների ձեռքում՝ արտաքին քաղաքականութիւնն ասպարեզում նրանց հետապիղած զա՞յթողական պլաններն իրականացնելու զործում: Այդ մտքին է վկայում 1955 թվականի մարտին թուրքական կառավարութիւնն զիտութիւնը Ստամբուլում հրաւիրված թուրք վտարակիցիների և վերաբնակիչների այսպէս կուլված առաջին կոնգրեսը, որտեղ էլ ուլշի օնեցողները կոչ էին անում ընդարձակել թուրքական աշխարհի սահմանները՝ «ազատագրելով Թուրքիայից զուրբ բնակիչը թուրք եղաւրներին»: Կոնգրեսի ժամանակցները «Մեծ Թուրքիայի» սահմաններին մեջ մտցրին Կովկասը, Միջին Ասիան, Պովովին և այն անբխտորբանքը, որոնք բնակիցված են թուրքալիզու ժողովուրդներով: Հատկանշական է, որ կոնգրեսի ժամանակցները իրենց ֆեղերացալայի պատվաւոր նախադաս ընտրեցին Թուրքիայի այն ժամանակվա պրեմիեր մինիստր Մենդերեանին¹:

¹ Տե՛ս «Против фальсификации истории Востока», Изд. Восточной литературы, М., 1961, стр. 98.

Այսպիսով, պանթուրքիզիւք, որպէս ազրեանի զինք, ներկայումս էլ շարունակում է մնալ Թուրք սեակցիոններն զինանայում: Ուստի պատահական չէ, որ այն լայնորեն օգտագործվում է նաև ամերիկյան իմպերիալիստների կողմից՝ հակասովետական նպատակներով:

Թուրք պատմագրութեան մինչև վերջը հակազիտական այս ուղղութիւնը Թուրք ժողովրդի լայն զանգվածների մէջ սերմանելով պանթուրքական սեակցիոն զաղափարները, և ասեղութիւն՝ Թուրքիայում բնակվող ազգային փոքրամասնութիւնների ու հարևան ժողովուրդների ճակատամարտ, մեծապէս խանգարում է երկրի դեմոկրատական ուժերի այն պայքարին, որ նրանք շարունակում են մղել օտարերկրյա իմպերիալիզմի ու ներքին սեակցիայի դեմ՝ խաղաղասիրական և իսկապէս դեմոկրատական Թուրքիայի համար:

57-

0856

ՎՐԻՊԱԿ

48-րդ էջի ներքին 19-րդ սողում սպված է՝ քաղաքականութեան, պէտք է լինի՝ քաղաքականութեանը,

Պատվեր 111

Եմբողբը՝ 2. Ա. Կեյազյան, զեզ. խմբողբը՝ Կ. Կուլիյան, աւր. Ե. Աիփեյան, վերատուգոգ սրբորդի՝ Վ. Վարոնյան

ՎՅ 11032 Պատվեր 111 Տիրած 10 000

Հանձնված է արտադրութեան 14/1 1963 թ.: Ստորագրված է սպազոր-
թեան 1/1 IV 1963 թ.:

Քուղթ՝ 84 x 1081/2, հրատ. 4,4 մմ., տղ. 6,0 մմ., 4,92 պտվմ. մմ.:
Գինը՝ 10 կող.:

2000 կուլտուրայի մեթոդաբանական հրատարակչութեանը և պոլիգրաֆ
արդուներդրութեան գլխավոր վարչութեան Ս 1 սպարան, Երևան,
Ալավերդյան փող. Ս 65: